

Wat zijn dat nou voor clubs?

Praktijkonderzoek naar
SICN, ISN (Diyanet), Milli Görüş en Hizmet (Gülen)

Rapport

In opdracht van het ministerie van SZW is dit onderzoek uitgevoerd door:

RadarAdvies
Veemarkt 83, 1019 DB Amsterdam
020 463 50 50 | www.radaradvies.nl

Omar Ramadan (projectleider), Marije Meines, Jerry Galesloot, Laila Hanzouli en Fatos Cergel (extern onderzoeker)

Inhoudsopgave

1	Inleiding	3
1.1	Context	3
1.2	Samenvatting	6
1.2.1	TRSO's geen spreekbuis voor meeste Turkse Nederlanders	6
1.2.2	Beïnvloeding uit Ankara, aansturing uit Keulen, bezieling uit Pennsylvania	8
1.2.3	Integratie met behoud eigen identiteit, en imams uit eigen geledingen	10
2	Beeld van de TRSO's	13
2.1	Algemeen beeld: TRSO's geen spreekbuis voor meeste Turkse Nederlanders	13
2.2	SICN: afzijdig en religieus	15
2.3	ISN: dienstverlener in Nederland, die band met Turkije bewaakt	18
2.4	Milli Görüş: politieke en geëngageerde organisatie	19
2.5	Hizmet: focus op dialoog, omstanders missen transparantie	21
3	Interne en onderlinge machtsverhoudingen	26
3.1	Algemeen beeld: TRSO's zoeken elkaar op, banden met Hizmet verbroken	26
3.2	SICN: coherente achterban door strakke ideologie	27
3.3	ISN: werpt zich op als primus inter pares	28
3.4	Milli Görüş: aansturing van bovenaf, ruimte voor initiatieven van onderop	30
3.5	Hizmet: buitengesloten door andere TRSO's, Turkse media en overheid	31
4	Externe invloed	35
4.1	Algemeen beeld: wel beïnvloeding, geen strakke aansturing van Ankara	35
4.2	SICN: soefisme als bindmiddel en richtsnoer	39
4.3	ISN: geen dagelijkse aansturing door Ankara, mogelijkheden wel aanwezig	40
4.4	Milli Görüş: geen lange arm van Ankara maar aansturing vanuit Keulen	44
4.5	Hizmet: een losse beweging, met een leider in Pennsylvania	46

Wat zijn dat nou voor clubs?

5	Rol bij integratie	49
5.1	Algemeen beeld: participatie met behoud eigen identiteit	49
5.2	SICN: meedoen in Nederland met focus op de islam	53
5.3	ISN: meedoen in Nederland zonder band met Turkije te verbreken	55
5.4	Milli Görüş: op de bres voor plek islam in Nederland	56
5.5	Hizmet: schoolvoorbeeld gericht op integratie	58
6	Wederhoor onderzochte TRSO's	61
6.1	Wederhoor SICN	62
6.2	Nawoord RadarAdvies bij wederhoor SICN	64
6.3	Wederhoor ISN	64
6.4	Nawoord RadarAdvies bij wederhoor ISN	66
6.5	Wederhoor Milli Görüş federaties Noord- en Zuid-Nederland	67
6.6	Nawoord RadarAdvies bij wederhoor Milli Görüş federaties	68
6.7	Wederhoor landelijke Hizmet-overleg	68
6.8	Nawoord RadarAdvies bij wederhoor landelijke Hizmet-overleg	70
7	Methodologische verantwoording	72

1 Inleiding

In deze inleiding wordt eerst de context geschetst waarin dit onderzoek heeft plaatsgevonden. Daarbij wordt de gebruikte methodologie kort geschetst. Hoofdstuk 7 bevat een uitgebreide methodologische verantwoording. Verder bevat deze inleiding een samenvatting van de naar onze mening belangrijkste bevindingen, conclusies en aanbevelingen.

1.1 Context

Opzet: praktijkonderzoek waarin met ruim honderd Turkse Nederlanders is gesproken

In politiek en publiciteit zijn Turkse Nederlanders en hun organisaties de afgelopen jaren veel besproken. Recente ontwikkelingen in Turkije hebben het debat in Nederland verscherpt. Het gaat dan om de verijdelde coup van 15 juli 2016, de vervolging van de Hizmet- of Gülen-beweging en het referendum van 16 april 2017. Maar ook voorafgaand aan deze actualiteiten was er al een stevige discussie in de Nederlandse politiek, media en maatschappij over Turkse Nederlanders en hun organisaties en bewegingen. Er is daarbij veel gesproken over hen in plaats van met hen. Dit onderzoek is nadrukkelijk een praktijkonderzoek, waarbij we een viertal Turks Nederlandse organisaties en bewegingen van nabij hebben bekeken. We hebben hun vertegenwoordigers en achterban geïnterviewd, maar ook sleutelfiguren, andere organisaties en experts. We hebben groepsgesprekken gehouden met uiteenlopende Turkse Nederlanders; zowel die één van deze organisaties aanhangen als er juist niet toe behoren, en zowel die de regering-Erdoğan steunen als het regime bekritisieren. We hebben ouderen gesproken die zelf zijn gemigreerd en jongeren die al generaties in ons land zijn geworteld. We zijn erin geslaagd om in totaal met niet minder dan 114 mensen te spreken.

Hoewel het om een grote groep gaat, betreft het niet noodzakelijkerwijs een representatieve selectie. De opzet is om diverse meningen en ervaringen te noteren, om die te kunnen voorleggen aan de vier onderzochte organisaties. Dit rapport bevat dan ook geen statistische gegevens over welk percentage van de respondenten – laat staan alle Turkse Nederlanders – een bepaalde opvatting of ervaring heeft. De respondenten zijn geselecteerd omdat ze ons een rijk assortiment aan meningen opleverden, en ons in staat stelden die te spiegelen aan de opvattingen van de vier organisaties die we hebben onderzocht.

Om uitvoering te geven aan de Tweede-Kamermotie Karabulut-Potters, verstrekte het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid op 27 juni 2016 aan RadarAdvies de opdracht om onderzoek te doen naar vier zogeheten Turks Religieuze Stromingen en Organisaties (TRSO's), te weten:

- Stichting Islamitisch Centrum Nederland (SICN), de koepelorganisatie van de Süleymanî beweging in Nederland
- Islamitische Stichting Nederland (ISN), de eigenaar van de Diyanet moskeeën in Nederland
- De twee Nederlandse federaties van Milli Görüş
- Het landelijke Hizmet-overleg, daarbij gefaciliteerd door Platform INS, als informele vertegenwoordigers van de Hizmet- of Gülen-beweging

Ten behoeve van de offerteprocedure, heeft het ministerie de vraagstelling en onderzoeksoopzet vooraf vastgesteld, en bij de selectie van RadarAdvies ingestemd met de aangeboden onderzoeksmethoden. Opdrachtgever schreef een praktijkgerichte aanpak van het onderzoek,

zodat het een vervolg zou zijn op het eerdere literatuuronderzoek van Sunier en Landman¹. In politiek en publiciteit zijn Turkse Nederlanders en hun organisaties de laatste tijd veel besproken. Afgelopen maanden hebben we een onderzoek uitgevoerd door vooral met ze te spreken, in plaats van over hen. We zijn erin geslaagd om 26 mensen in interviews en 88 in groepsgesprekken te bevragen. Op de drie experts na, waren het allemaal Turkse Nederlanders, variërend qua leeftijd, geslacht en houding ten opzichte van zowel het maatschappelijke klimaat in Nederland als de huidige Turkse regering. Opzet van het onderzoek was nadrukkelijk om de mening van de TRSO's zelf in kaart te brengen, alsmede van omstanders. Dit rapport is geen verslag van forensische accountancy of researchewerk, waarbij verborgen geachte feiten zijn ontdekt. We hebben de praktijk van de vier onderzochte organisaties in kaart gebracht, en geven daar onze eigen conclusies bij.

Vijf onderzoekers hebben, na dossieronderzoek, de volgende methoden toegepast:

- Een cruciaal onderdeel betrof uiteraard het interviewen van vertegenwoordigers van de vier TRSO's zelf. Dat waren sessies met twee tot zes bestuursleden of andere aanspreekpunten.
- Met de achterban van elk van de vier TRSO's is een groepsgesprek gehouden, waarbij we andere mensen hebben gesproken dan de (in)formele vertegenwoordigers van de organisaties en bewegingen.
- We hebben ook twee groepsgesprekken gehouden met Turkse Nederlanders die juist niet aan één van deze vier TRSO's zijn verbonden.
- Ook heeft er een groepsgesprek plaatsgevonden met Turks Nederlandse jongeren, ter vervanging van een eerder overwogen Facebook-discussie met deze doelgroep.
- Daarnaast zijn drie experts uit wetenschap, praktijk en onderzoeksjournalistiek geïnterviewd, te weten prof. dr. Dries Lesage van de Universiteit van Gent, oud-directeur van het Turkije Instituut drs. A.F.M. Sprangers en undercover journalist dhr. M. Zeegers.
- Ook is een viertal sleutelfiguren uit Turks Nederlandse gemeenschappen geïnterviewd, namelijk de Rotterdamse welzijnswerker en oud-journalist Ömer Ilik, organisator van culturele evenementen Emir Barhan, debatorganisator Veyis Güngör en jongerencoach Ibrahim Tokmak.
- Omdat deze vier organisaties niet de enige Turks Nederlandse organisaties zijn, hebben we ook DemNed (Democratische Unie van Gemeenschappen uit Koerdistan), UETD Nederland (Unie van Europese Turkse Democraten) en HITB (De Vereniging van Arbeiders uit Turkije in Nederland) bevroegd, niet zozeer over hun eigen organisaties maar over hun kijk op de vier onderzochte TRSO's.
- Alle interviewverslagen zijn door betrokkenen schriftelijk geaccordeerd, veelal na aanvullingen en correcties, waarbij we ons ruimhartig hebben opgesteld omdat het doel was de meningen van geïnterviewden nauwgezet vast te leggen, ook indien die werden herzien. De onderzoekers nemen verantwoordelijkheid voor hun verslagen van de groepsgesprekken, waarin vaak debat werd gevoerd en er juist geen eenduidige opvattingen waren.
- Een conceptrapport is opgesplitst per organisatie en ter wederhoor aan alle vier voorgelegd. Het verkregen commentaar is geredigeerd weergegeven in deze rapportage en voorzien van een nawoord van de onderzoekers. Een finaal concept is aan het ministerie aangeboden. Bespreking heeft tot enige wijzigingen geleid die naar de mening van de onderzoekers de rapportage verbeterden. RadarAdvies neemt verantwoordelijkheid voor de definitieve versie van dit onderzoeksrapport.

---

¹ 'Turkse Islam. Actualisatie van Kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland', Sunier en Landman, juni 2014. Verder: Sunier en Landman

Onderzoeksubject in beweging: coup poging bij start, campagnerel bij afronding

Idealiter onderzoekt men een statisch object. Dat betekent zo veel als dat het verkrijgen van bevindingen, het trekken van conclusies en zeker de presentatie van onderzoek gebaat is bij een onderwerp dat tijdens de onderzoeksperiode niet verandert. Deze ideale omstandigheid was hier niet aanwezig. Nog geen drie weken na opdrachtverstrekking vond in Turkije een verijdelde coup plaats, waarna de Gülen- of Hizmet-beweging daar als terreurorganisatie werd vervolgd, wat de verhoudingen tussen de Turks Nederlandse organisaties verslechterde. En enkele maanden later, net voordat we onze bevindingen en conclusies wilden voorleggen aan de TRSO's voor wederhoor, brak er aan de vooravond van de Tweede Kamerverkiezingen een ongekend heftig conflict uit tussen de Nederlandse en Turkse overheid over pogingen van Turkse ministers om in ons land campagne te voeren over een referendum om president Erdoğan meer mandaat te geven.

Voor aanvang van het onderzoek was de context ook al dynamisch. Maar de impact op ons onderzoek van de incidenten die toen speelden, was veel geringer dan de hectiek van afgelopen maanden. Bij aanvang van het onderzoek hielden we rekening met de discussie over afschaffing van de visumplicht voor Turken, de aanklacht tegen en het tijdelijke landarrest in Turkije van columnist Ebru Umar en het Duitse strafproces tegen televisiekomiek Jan Böhmermann over belediging van de Turkse president. Zeker de verijdelde coup net na aanvang van ons onderzoek, heeft een enorme impact gehad op de bijna vierhonderdduizend Turkse Nederlanders en op SICN, Milli Görüş, ISN/Diyanet en uiteraard de Hizmet-beweging.

De eerste drie organisaties hebben tijdens het onderzoek twee keer hun medewerking schriftelijk opgezegd, aan het ministerie van SZW. Bij opdrachtverstrekking meldde het ministerie ons dat medewerking door de TRSO's was toegezegd, maar na introductie van de onderzoekers hadden de drie organisaties eerst intern overleg en afstemming met het ministerie nodig voordat ze toestemden. Toen na haar hoorzitting met onder andere deze vier TRSO's de Tweede Kamer de motie-Azmani c.s. aannam om hen niet langer te beschouwen als structurele gesprekspartner in het integratiebeleid, werd de medewerking aan ons onderzoek door SICN, Milli Görüş en ISN opnieuw gestaakt.

Onderzoeksthema's

De opdrachtgever heeft vijf onderzoeksthema's aangereikt, te weten (1) het netwerk van deze organisaties en stromingen op institutioneel niveau, (2) de bredere context waarbinnen deze vier organisaties en bewegingen opereren, (3) de visie van TRSO's op hun rol bij de sociaal-culturele en sociaal-economische integratie van Turkse Nederlanders, (4) hoe de TRSO's aankijken tegen en omgaan met de beeldvorming in politiek en maatschappij ten aanzien van hen en (5) het spiegelen van de visie op integratie (thema 3) aan een bredere groep respondenten van zowel leden als aanhangers van deze organisaties als aan buitenstaanders die aantoonbaar zicht hebben op de praktijken en gedachtegoed van de TRSO's.

Elk van de vijf thema's kent verder een aantal subthema's. Dat leverde zowel inhoudelijke als methodologische voorschriften op. In het methodologische hoofdstuk 7 is beschreven hoe deze vijf thema's zijn opgepakt in het onderzoek.

1.2 Samenvatting

1.2.1 TRSO's geen spreekbuis voor meeste Turkse Nederlanders

SICN, ISN, Milli Görüş en het landelijke Hizmet-overleg zijn geen strikte vertegenwoordigers van een meerderheid van de 400.000 Turkse Nederlanders. Velen van hen geven aan niet precies te weten waar de organisaties voor staan, en de meeste jongeren die we spraken herkennen de namen van de onderzochte TRSO's niet eens. Indien Turkse Nederlanders een bepaalde moskee bezoeken, doen ze dat meestal omdat die dicht bij huis is en niet vanwege de denominatie van het gebedshuis.

SICN: afzijdig en religieus conservatief

De zogenaamde Süleymanci beweging in Nederland – een term die ze zelf overigens vermijden – richt zich op een conservatieve levensstijl, religieuze vorming en spiritualiteit. De koepelorganisatie SICN en de 48 lokale organisaties houden zich afzijdig van politiek. Men probeert de samenleving niet te veranderen. Zonder het apolitieke karakter op te geven, wil SICN af van haar gesloten en afzijdige imago, mede naar aanleiding van dit onderzoek. Ook ouders die niet tot de beweging behoren, sturen hun kinderen naar een aan SICN verbonden weekendschool of internaat. De nauwgezette Koranlessen (recitatie) zijn populair.

Statutair gezien kan SICN lokale lidorganisaties behoorlijk aansturen, maar doet dat niet. Naar aanleiding van ons onderzoek, zullen de statuten worden herzien en aangepast aan de praktijk van redelijke lokale zelfstandigheid.

ISN: dienstverlener voor veel Turkse Nederlanders

ISN is de grootste Turkse moskeeorganisatie in Nederland, met 143 aangesloten moskeeverenigingen. De stichting draagt de officiële Turkse visie van de islam uit. De imams in deze moskeeën zijn in dienst van Diyanet, het Turkse Presidium voor Godsdienstzaken waarvoor de premier verantwoordelijk is. De Turkse Nederlanders die deze moskeeën bezoeken zijn divers van samenstelling. Het deel van de vrijdagpreek over mondiaal religieuze kwesties, zoals islamitische feestdagen, wordt aangereikt door Diyanet in Turkije, ook voor de ISN moskeeën in Nederland. De rest van de preek wordt lokaal bepaald.

Voor veel Turkse Nederlanders is ISN in de eerste plaats een dienstverlener, waarvan het aanbod varieert van uitvaartverzekering tot huiswerkbegeleiding. Afnemen van zo'n dienst impliceert geen instemming met standpunten, die vaak niet eens bekend zijn. Het wordt in een enkel groepsgesprek zelfs vergeleken met de Albert Heijn; daar klant zijn betekent ook niet dat je maatschappelijke opvattingen van de directie zou steunen. De meesten zien het als een apolitieke, op religie gerichte organisatie die open is voor iedereen. Daarnaast ziet men hoe Diyanet pal staat voor cultuur, taal en imago van Turkije. In ons onderzoek doemt het beeld op van ISN dat streeft naar een rol als primus inter pares van de Turkse organisaties in ons land, en ook redelijk slaagt in het verkrijgen van die rol.

Milli Görüş: maatschappelijk geëngageerd

De Milli Görüş federaties Noord- en Zuid-Nederland kennen respectievelijk 22 en 19 aangesloten organisaties, bijna allemaal moskeeën. Statutair gezien is de centrale aansturing van de lokale lidorganisaties door de beide Nederlandse federaties meer aanwezig dan bij de andere onderzochte TRSO's. Naast deze papieren werkelijkheid, zien we in ons onderzoek een maatschappelijke beweging, die intern debat niet uit de weg gaat en verschillen accepteert. Hoewel binnen Milli Görüş aansturing van bovenaf duidelijk is geregeld, is er wel degelijk ruimte voor bottom-up initiatieven.

Wat zijn dat nou voor clubs?

Meer dan bij de andere onderzochte TRSO's, verdedigt Milli Görüş de belangen van haar achterban in het publieke domein. Men richt zich actief op hun plek in de Nederlandse samenleving. Men ervaart na de verijdelde coup enige toenadering van Diyanet, maar neemt principieel afstand van deze door de Turkse overheid gefaciliteerde islam. We bevelen gemeenten in Nederland aan om, in haar contacten met de betreffende organisaties, zich voldoende bewust te zijn hiervan.

Hizmet: gericht op dialoog, maar omstanders missen transparantie

Drie jaar geleden is het landelijke Hizmet-overleg geïnitieerd door 13 of 14 mensen uit de beweging. Deelname is op persoonlijke titel. We hebben geen formele benoeming of verkiezing geconstateerd. Platform INS meldt slechts facilitator van het landelijke Hizmet-overleg te zijn. Zelfs bij de afwezigheid van een formele leiding in Nederland, lijkt het ons aannemelijk dat er informele trekkers zijn die meer richting geven aan de beweging dan wordt voorgedaan. We achten de weerstand tegen hiërarchie oprecht. Voor de communicatie met buitenstaanders, inclusief de overheid, zou het echter goed zijn om een duidelijke vertegenwoordiging van de beweging aan te wijzen, desnoods met beperkt mandaat.

In Hizmet-overleggen besproken initiatieven leiden geregeld tot het oprichten van een formele organisatie, zoals een stichting of zelfs school met een eigen bestuur. We vinden het aannemelijk dat dergelijke Gülenistische organisaties – organisaties geïnitieerd in een Hizmet-overleg en/of geleid door mensen uit de beweging – niet in hun dagelijkse operatie worden aangestuurd door het landelijke Hizmet-overleg of Platform INS. De capaciteit om bijvoorbeeld scholen op die manier verhuisd aan te sturen, ontbreekt.

Het verwijt van elitaire neigingen is wijd verbreid. Dat men goed geïntegreerde rolmodellen opleidt, wordt gewaardeerd, maar het negeren van minder getalenteerde Turkse Nederlanders wordt ook gehekeld. Ondanks vermoedens van buitenstaanders dat de beweging schijnfuncties kent, een plafond voor criticasters heeft en onheuse druk uitoefent om te sponsoren, hebben we geen aanwijzingen aangetroffen van laakbaar gedrag. Wel zien we dat veel aanhangers van de beweging zicht op koers en strategie missen, wat ertoe kan leiden dat sommigen het gevoel ontwikkelen een relatief willoos onderdeel te zijn van een machinerie die ze niet overzien, laat staan beïnvloeden. Wat betreft de klacht dat (kern)leden van de Hizmet beweging elkaar de bal toespelen, komt bij ons vooral het beeld op van een netwerk zoals de Rotary, waar men een beroep op elkaar kan doen, niet alleen voor activiteiten binnen de beweging maar ook voor werkzaamheden daarbuiten.

Experts, omstanders en zelfs aanhangers van de Hizmet beweging in Nederland schetsen ons hoe goed de beweging aansluiting weet te vinden bij kopstukken in politiek, bedrijfsleven en maatschappij. Aan de beweging gelieerde organisaties kennen bijna zonder uitzondering een multiculturele leiding, inclusief mensen die niet van Turkse komaf zijn en geen moslim zijn. Hoewel dit een prijzenswaardige vorm van integratie is, adviseren we aan de beweging gelieerde scholen en andere organisaties om proactief hun denominatie kenbaar te maken, ook bij het uitnodigen van gastsprekers en aangaan van samenwerking.

Hizmet leden op zijn best gedoogd in moskeeën

SICN, ISN en Milli Görüş hebben geen banden meer met de Hizmet beweging sinds die in Turkije actief wordt vervolgd als terroristische organisatie. Men wenst niet met Gülenistische organisaties samen te werken zolang de beweging in Turkije in staat van beschuldiging is gesteld. We constateren dat hiermee het Turkse vervolgingsbeleid de verhoudingen tussen Nederlandse organisaties direct beïnvloedt.

Er zijn Hizmet-aanhangers geweerd uit moskeeën in Nederland, maar structurele en fysieke uitsluiting hebben we niet aangetroffen. In individuele gevallen is Hizmet-aanhangers te verstaan gegeven om te vertrekken, meer door andere moskeegangers dan door bestuurders, meer direct na de coupoging dan enige maanden daarna en meer in grote steden dan in kleine gemeenten. Dat

deze incidenten nu minder spelen komt niet zo zeer omdat de gemoederen zijn bedaard, maar vooral omdat Hizmet-aanhangers dergelijke moskeeën zijn gaan mijden. Dat leden van de Hizmet-beweging zich niet langer welkom voelen bij veruit de meeste moskeeën van de andere drie TRSO's, is duidelijk. Zeker indien ze openlijk voor hun sympathie voor Gülen uitkomen, worden ze op zijn best gedoogd. Het vijandelijke klimaat wordt, zo is onze indruk, vooral door Turkstalige media gevoed.

1.2.2 Beïnvloeding uit Ankara, aansturing uit Keulen, bezieling uit Pennsylvania

YTB: subsidies Turkse overheid aan projecten in Nederland

Meer dan onder eerdere regeringen worden Turkse staatsburgers die in het buitenland wonen, door de huidige regering als ambassadeurs van Turkije gezien. Het Departement voor Turken in het Buitenland (YTB) verstrekt projectsubsidies aan diverse Turks Nederlandse organisaties en kent een adviesraad waar ook Turkse Nederlanders lid van zijn. Dit ministerie staat onder directe leiding van vice-premier Bozdağ die tevens verantwoordelijk is voor Diyanet. De vier TRSO's die onderwerp van dit onderzoek zijn, ontvangen de YTB projectsubsidies zelf niet, op een enkele uitzondering enige tijd geleden na. De subsidies worden echter ook aangevraagd door organisaties die – veelal informeel – gelieerd zijn aan een TRSO. Binnen de Turks Nederlandse gemeenschappen is er weinig misverstand over dat de YTB subsidies bedoeld zijn om de binding van de diaspora met het thuisland te onderhouden en het beeld van Turkije in het buitenland te bevorderen.

We achten het zeer aannemelijk dat de TRSO's zelf momenteel geen financiering van buitenlandse overheden ontvangen. Naast giften van hun achterban, zijn er inkomsten uit diensten, zoals verhuur van zaalruimte, huiswerkbegeleiding en religieus onderwijs. Allen wijzen erop dat het omgekeerde wel klopt, namelijk dat in Nederland geld wordt ingezameld voor maatschappelijke doelen in Turkije en andere buitenlanden.

Turkse beïnvloeding van Turkse Nederlanders verloopt volgens ons niet zozeer via de TRSO's. 'De meeste invloed uit Turkije komt door de schotels', zo wordt in een groepsgesprek gezegd. Dat geldt zeker voor ouderen. De tweede en derde generatie wordt tevens volop via *social media* beïnvloed.

SICN: geen Turkse financiering en aansturing

We hebben geen aanwijzingen aangetroffen van buitenlandse aansturing. SICN is wel betrokken bij een groter geheel van verwante organisaties in Europa met het hoofdkwartier in Keulen. Voor financiering uit Turkije hebben we geen indicaties. SICN meldt dat ook 'aangesloten organisaties' nooit een beroep hebben gedaan op YTB subsidies. Op ons verzoek melden ze bij navraag dat ook Educatie Centrum Nederland (ECN) geen YTB gelden ontvangt. ECN is een koepelorgaan van projecten en stichtingen die huiswerkbegeleiding en educatiecentra leveren, waarmee SICN structureel samenwerkt.

ISN: geen dagelijkse aansturing door Ankara, mogelijkheden daartoe wel aanwezig

In ons onderzoek hebben we geen aanwijzingen aangetroffen van directe en structurele aansturing van de dagelijkse werkzaamheden van ISN door de Turkse overheid. De dagelijkse aansturing gebeurt door in ons land gewortelde Nederlandse Turken, die lokaal actief zijn. Wel constateren we dat er twee mogelijkheden voorhanden zijn voor aansturing door Turkse overheidsmedewerkers:

- Ten eerste is de voormalig attaché voor godsdienstzaken van de Turkse ambassade in Den Haag formeel gezien nog steeds voorzitter van ISN. Na kritiek op de dubbelrol is hij teruggeroepen naar Ankara, maar deze medewerker van Diyanet is nog steeds bij de Kamer van Koophandel ingeschreven als ISN voorzitter. Er is ook geen opvolger benoemd.
- Een informeel algemeen bestuur van andere Diyanet medewerkers, veelal eerder actief als religieus attaché, houdt vanuit Ankara toezicht op ISN. Ze zijn niet bij de Kamer van

Wat zijn dat nou voor clubs?

Koophandel ingeschreven, maar komen jaarlijks wel bijeen en opereren als toezichthouders, wiens vragen over financiën en beleidsuitvoering door het ISN bestuur worden beantwoord. Statutenwijzigingen worden aan hen voorgelegd.

We juichen het toe dat ISN inmiddels een commissie heeft ingesteld om de bestuursstructuur te herzien. Halverwege 2017 wordt een advies verwacht. We bevelen ISN aan om deze gelegenheid te gebruiken om formeel en in de praktijk, een einde te maken aan zowel de dubbelrol van attaché voor godsdienstzaken en ISN voorzitter, als de toezichthoudende rol van Diyanet medewerkers in Turkije. Hoewel het in Nederland decennia is geaccepteerd dat de Turkse overheidsdienst Diyanet de islambeleving van Turkse Nederlanders heeft beïnvloed, is dat de afgelopen jaren gewijzigd. De bestuursstructuur van ISN dient volgens ons bij die gewijzigde verhoudingen aan te sluiten.

Diyanet imams geen spreekbuis regering-Erdoğan, wel op de bres voor imago Turkije

De Turkse overheidsdienst Diyanet heeft de imams van alle ISN moskeeën in dienst. In de Turkse grondwet van 1982 is vastgelegd dat Diyanet het beginsel van secularisme respecteert. Hoewel dat laatste matcht met het Nederlandse integratiebeleid, bieden deze dienstverbanden een buitenlandse overheid de gelegenheid om de geloofsbeleving te bepalen van veel inwoners van Nederland. Dat achten we onwenselijk.

We hebben veel bezoekers van ISN moskeeën gesproken, inclusief criticasters van de huidige Turkse regering. De overgrote meerderheid stelt dat men nooit heeft meegemaakt dat Diyanet imams zich politiek uiten, in lijn met het officiële beleid om politiek en religie juist te scheiden. We achten het daarmee aannemelijk dat Diyanet imams in Nederland politiek neutraal zijn; de imams zijn geen spreekbuis van het heersende regime. Wel zijn het figuurlijke ambassadeurs van Turkije, die in Nederland een positief beeld van hun thuisland uitdragen. We tekenen hierbij aan dat betreffende groepsgesprekken met moskeegangers eind 2016 en begin 2017 plaatsvonden, enige tijd voor de diplomatieke crisis van begin maart 2017 over Turkse ministers die in ons land campagne wilden voeren.

Geen buitenlandse financiering ISN moskeeën

De uitleg van ISN dat ze geen buitenlandse financiering voor moskeeën nodig hebben, achten we zeer aannemelijk. Er is namelijk door de jaren heen een solide financieringsconstructie voor nieuwe moskeeën ontstaan. Bij de oprichting van ISN zijn enkele moskeepanden in bezit van lokale organisaties om niet (zonder betaling) overgedragen. Hiermee is ISN juridisch eigenaar geworden, en bleef het economisch gebruiksrecht bij de lokale organisatie. Sindsdien beoordeelt ISN plannen van lokale organisaties voor de bouw van moskeeën. Lokale organisaties moeten twee derde van de financiering regelen, ISN levert de rest. Voorheen verstrekten banken hypotheek met de eerder verworven ISN moskeeën als onderpand. Inmiddels is ISN een *revolving fund* gestart. Dat past ook beter bij het islamitische renteverbod. Meestal zijn er afspraken om binnen 5 of 10 jaar het 'geleende' deel van de kosten van de moskeebouw te betalen, zonder rente.

ISN geeft aan dat het geen projectsubsidies aanvraagt bij YTB. Lokale organisaties die ISN moskeeën exploiteren ontvangen echter wel dergelijke gelden, bijvoorbeeld voor Turkijereizen en informatiebijeenkomsten, maar niet voor de bouw van moskeeën.

Milli Görüş: aansturing uit Keulen

Na een breuk in 1996 tussen de Milli Görüş beweging binnen en buiten Turkije, heeft die laatste een hoofdkantoor geopend in het Duitse Kerpen, nabij Keulen. Milli Görüş in Nederland wordt sindsdien niet meer direct beïnvloed vanuit een Turkse Milli Görüş organisatie, maar wel degelijk aangestuurd door in Keulen gevestigde stichtingen. Die benoemen de twee federatievoorzitters, dienen Nederlandse overeenkomsten en statuten goed te keuren en zijn betrokken bij beheer en bouw van

Wat zijn dat nou voor clubs?

moskeeën in ons land. Het Europese hoofdkantoor betaalt de Nederlandse federatievoorzitters voor hun werk. Imams in Nederlandse Milli Görüş moskeeën zijn niet in dienst van Diyanet, maar worden betaald door de lokale gemeenschap.

Hizmet: geen directieven en financiering uit Pennsylvania, wel bezieling

Fethullah Gülen is de onbetwiste inspirator van de Hizmet beweging, ook in Nederland. Veel leden nemen wekelijks kennis van zijn lezingen en preken die online gepubliceerd worden. Die worden onderling besproken en geïnterpreteerd. De inspiratie en bezieling die hiermee worden opgedaan moet niet onderschat worden.

Er wordt ten stelligste ontkend dat er inmenging is door Fethullah Gülen of anderen vanuit het buitenland. We achten dat geloofwaardig. Om Gülenistische organisaties in ons land zoals scholen aan te sturen, zou niet alleen de capaciteit in Nederland groter moeten zijn, maar hadden we ook meer aanwijzingen moeten aantreffen van dergelijke directieven. De kans dat een hoofdkantoor in Pennsylvania direct bepaalt hoe een school in Amsterdam wordt gerund, achten we daarmee zeer klein.

Tijdens zogenaamde Himmets (benefietavonden) geven Gülenistische organisaties aan hoeveel geld ze nodig hebben om hun projecten te financieren. Ondernemers en andere aanwezigen zeggen tijdens zo'n Himmets een concreet bedrag toe. We constateren dat met deze constructie de financiering niet via Platform INS verloopt, maar direct tussen donateur en begunstigde. Er zijn geen geldstromen tussen Platform INS en buitenlandse Hizmet organisaties, zo stelt men. Wel doneert men aan ontwikkelingsprojecten in Afrika, Oost-Azië en elders. We constateren dat de beweging, haar leden en gelieerde organisaties goed in staat zijn tot het verwerven van benodigde middelen. Dat gebeurt niet alleen door donaties van aanhangers, maar ook door aanvragen van subsidies bij fondsen en lokale overheden in Nederland.

1.2.3 Integratie met behoud eigen identiteit, en imams uit eigen geledingen

Integratie met behoud van eigen identiteit: zowel moslim als Nederlander zijn moeten kunnen

SICN, Diyanet en Milli Görüş – en in enige mate ook de Hizmet beweging – zijn gericht op integratie met behoud van eigen identiteit. We beschouwen het streven van de TRSO's naar optimale participatie van de eigen achterban in de Nederlandse samenleving als oprecht; de gastarbeidersmentaliteit – een houding alsof men tijdelijk in ons land is en daarom niet hoeft te integreren – is definitief weg. Wel constateren we dat de focus op de eigen groep, hoewel vergelijkbaar met de emancipatie binnen de eigen zuil in het naoorlogse Nederland, in de hedendaagse open samenleving onvoldoende is voor afdoende integratie. Integratie is overigens ook niet een verantwoordelijkheid die de TRSO's hebben gekregen of op zich hebben genomen.

Het integratievraagstuk wekt direct kritische reacties op binnen alle zeven groeps gesprekken met Turkse Nederlanders: 'het werkt stigmatiserend'. Deelnemers voelen zich Nederlanders met Turkse roots. We zien dat de vraag naar hun integratie voor kleurrijke (stads)jeugd een absurd karakter heeft, aangezien zij in Nederland geboren zijn, en hun ouders vaak ook. Ze participeren volop in de samenleving, die zeker in hun contreien erg gemengd en divers is. Via *social media* voeden ze elkaar in hun afkeer van de als negatief beleefde bejegening door de Nederlandse politiek, media en zelfs gehele samenleving. Velen hebben het idee toch nooit te zullen voldoen aan de maatstaven die kennelijk voor hen gelden.

We zien voor Turkse Nederlanders in potentie legio spanningen tussen loyaliteit aan Turkije en Nederland, zeker indien het loyaliteit aan de betreffende overheden betreft, maar tussen het Nederlanderschap en het moslim zijn zou volgens ons geen spanning hoeven te zijn. Zowel Turk als Nederlander zijn is geregeld lastig en vereist soms een keus, maar zowel moslim als Nederlander zijn, zou altijd moeten kunnen.

Imamopleiding in Nederland werkt alleen als TRSO's afgestudeerden selecteren als imam

Op basis van onze gesprekken met alle betrokkenen, achten we het zeer aannemelijk dat de drie TRSO's met moskeeën grip willen op de opleiding van de imams die bij hen gaan werken. Het zal volgens ons uitdagend maar niet onmogelijk zijn om voor een Nederlandse imamopleiding aan een reguliere Nederlandse hoger onderwijsinstelling, de (religieuze) wensen van de TRSO's te verenigen. Zo'n opleiding zal ook andere islamitische diaspora moeten bedienen, wat het palet nog kleurrijker maakt. Indien ze geen grip hebben op de opleiding, is de kans groot dat ze afgestudeerden niet aannemen als imam. De opleiding zal er dus in moeten slagen om in samenwerking met TRSO's en andere organisaties het curriculum zodanig vorm te geven, dat de kandidaten daarna zicht hebben op een baan als imam.

SICN wenst ruimte voor religie, en Nederlandse imams uit eigen gelederen

We zien dat SICN is gericht op volwaardige deelname aan de Nederlandse samenleving, maar met behoud van religieuze waarden en deugden. De Nederlandse overheid en politici redeneren steeds meer vanuit een normstellende seculariteit, waarbij geen ruimte voor religieuze overtuiging lijkt te bestaan, zo meent SICN. Dat maakt dat religie en zingeving niet voldoende worden ingezet en gekend in de identiteitsontwikkeling. Met andere woorden, religie wordt vaak geproblematiseerd, zo vindt SICN.

SICN meldt dat het geen buitenlandse imams of geestelijken heeft. Die komen allen uit hun netwerk. Men streeft ernaar dat die de Nederlandse cultuur en taal kennen. We zijn er door onze gesprekken met vertegenwoordigers en achterban van overtuigd dat SICN in Nederland gewortelde imams (hodja's) wenst, mits die hun geloofsbeleving delen.

ISN laat Turkse Nederlanders in Turkije opleiden tot imam, maar nog weinigen aan de slag

We onderschrijven dat ook ISN ernaar streeft dat haar achterban participeert in de Nederlandse samenleving. Wel zien we dat de band met Turkije daarbij voor hen in stand dient te blijven. Indien het een band met het land Turkije en de Turkse cultuur betreft, hoeft dit integratie niet te frustreren, maar indien dit ook een band met de Turkse overheid inhoudt, is dat volgens ons problematisch. Uit de groepsgesprekken blijkt verder dat Diyanet vooral de Turkse cultuur, taal en het imago beschermt, alsmede een tolerante, gematigde Turkse islam uitdraagt. Daarmee gaan zij ook extremisme en salafisme tegen.

Alle Diyanet moskeeën in ons land hebben een in Turkije opgeleide imam die in dienst is van de Turkse overheid. Het overgrote deel is niet in Nederland geworteld. ISN geeft aan dat het graag een opleiding tot imam in Nederland ziet, maar vindt wel dat het mogelijk moet blijven om imams te werven uit het buitenland. Om in Nederland opgegroeide imams te krijgen, heeft ISN 50 tot 75 Turkse Nederlanders geselecteerd voor een internationale imamopleiding in Turkije. Een eerste lichte afgestudeerde ging na de opleiding echter veelal in Turkije aan het werk. Daarom is met de tweede en derde lichte afgesproken dat het hun intentie moet zijn om na de studie in Nederland imam te worden.

Milli Görüş claimt een plek voor hun religie in de samenleving

Milli Görüş vindt dat de islam inmiddels een integraal onderdeel is van de Nederlandse samenleving. Integreren met behoud van eigen identiteit ziet men als 'trouw blijven aan je geloof, je weg vinden in Nederland'. Maar de Nederlandse politiek neemt hier volgens Milli Görüş geen genoegen mee. 'Op het moment dat het [vasthouden aan eigen religie en cultuur] verder gaat dan folklore en nostalgie worden we in een hoek geduwd.'

Op basis van ons onderzoek, zien we Milli Görüş als een zelfbewuste organisatie die ongegeneerd opkomt voor haar beleving van de islam en Turkse cultuur, en daarvoor een plek in Nederland eist.

Wat zijn dat nou voor clubs?

De breuk met het Turkse Milli Görüş en het behoren tot een in Europa en vooral Duitsland geconcentreerde beweging is volgens ons hierbij behulpzaam.

Ook Milli Görüş wenst in Nederland gewortelde imams. Imams die Nederlands spreken en de Nederlandse cultuur begrijpen kunnen hun achterban beter bedienen. Men geeft aan dat zij, in tegenstelling tot Diyanet, geen overheidsbemoeienis met de religie willen, zowel niet van de Turkse als van de Nederlandse overheid. De Nederlandse overheid zou daarom niet de inhoud moeten bepalen van de imamopleiding, aldus Milli Görüş.

Hizmet: seculier, dienstbaar en soms onbegrepen

De integratievisie van de Hizmet-beweging komt meer dan die van de andere TRSO's overeen met die van de Nederlandse overheid. Ze draagt min of meer westerse normen en waarden uit. De Hizmet-beweging bestaat wel degelijk uit traditioneel gelovige moslims. In de Nederlandse publieke ruimte is Hizmet echter seculier. Religie is privé. De beweging stelt dat het burgerschap doorleefd moet zijn. Leden van de beweging wijzen op het belang van Nederlands spreken.

De beleden dienstbaarheid aan de samenleving oogt soms altruïstisch, en wordt daarmee voor buitenstaanders af en toe verdacht, zeker indien pas na verloop van tijd blijkt dat de dergelijke activiteiten geïnitieerd zijn door de Hizmet-beweging. We hebben begrip voor die gereserveerdheid, en adviseren de organisatoren van dialoog- en andere activiteiten om bij aanvang duidelijk te maken welke ideologie hen drijft.

Men is 'tegen het importeren van imams uit Turkije'. Een imamopleiding in Nederland zou georganiseerd moeten worden door een Nederlandse hogeschool of universiteit, zonder grip van TRSO's op zo'n opleiding. We tekenen hierbij aan dat de Hizmet-beweging geen moskeeën heeft en hun opvattingen over een Nederlandse imamopleiding dus vooral de andere TRSO's raken.

De website www.Hizmet_beweging.nl is kort voor publicatie van dit onderzoek geheel vernieuwd, en biedt naar onze mening fors meer informatie dan daarvoor. Dat is een goede stap naar meer transparantie, hoewel meer nodig zal zijn. Mogelijkerwijs nog belangrijker achten we de toezegging, in het wederhoor op dit onderzoek gedaan, om voortaan maatschappelijke kopstukken en andere buitenstaanders bij het uitnodigen voor activiteiten direct te informeren over de rol van de Hizmet-beweging.

2 Beeld van de TRSO's

In dit eerste hoofdstuk na de inleiding, bieden we een beeld van de onderzochte TRSO's. We kijken daarbij naar hoe ze zichzelf zien en naar hoe buitenstaanders hen bekijken. We geven zowel een beeld van de vier onderzochte organisaties en bewegingen afzonderlijk, als een algemene schets van het viertal samen. Wat die algemene schets betreft, is duidelijk dat ze zeker niet alle Turkse Nederlanders vertegenwoordigen. Men bedient behoorlijk veel Turkse Nederlanders, maar daarmee zijn ze nog geen directe vertegenwoordigers. Het zijn ook dienstverleners, variërend van de moskeeën van ISN en Milli Görüş tot het koranonderwijs van SICN en wellicht zelfs de dialoogactiviteiten van de Hizmet-beweging. Gebruikmaken van die diensten, betekent niet aanhanger zijn van de betreffende organisatie.

Het zijn uiteraard ook vier zeer verschillende organisaties, waarbij Hizmet zelfs niet als een organisatie gezien kan worden, maar een beweging is. Alle vier hebben een historie in Turkije, maar de hedendaagse binding met het land van oorsprong is bij ISN het grootst. Alle vier zijn religieus, maar bij SICN lijkt dat het meest bepalend. Alle vier zijn voor buitenstaanders moeilijk te doorgronden, maar voor de Hizmet beweging geldt dat het meest. En alle vier komen ze op voor hun achterban, al doet Milli Görüş dat het meest expliciet.

2.1 Algemeen beeld: TRSO's geen spreekbuis voor meeste Turkse Nederlanders

Merendeel Turkse Nederlanders niet verbonden aan één van de TRSO's

In Nederland wonen 398.000 Turkse Nederlanders waarvan een substantieel deel praktiserend moslim is. Op die gelovigen moslims van Turkse komaf richten de TRSO's zich. Elke TRSO probeert een bepaalde groep binnen de Turks Nederlandse gemeenschap aan zich te binden. Die groepen overlappen enigszins, en in die zin zijn ze als het ware elkaars concurrenten. Hoewel de TRSO's zich op het merendeel van de Turkse Nederlanders richten, is het merendeel van de Turkse Nederlanders niet verbonden aan één van de TRSO's.

Turkse diaspora als schaduw van politieke en religieuze spectrum in Turkije

Alle vier de organisaties richten zich vooral op praktiserende gelovigen². Onbekend is hoeveel dat er in Nederland zijn. De meeste Turkse Nederlanders zijn gelovig, en een substantieel deel is ook praktiserend, maar significante groepen zijn niet gelovig, niet praktiserend of niet godsdienstig binnen een georganiseerd verband. Bovendien is naar schatting 20-30% van de Nederlandse Turken alevitisch en die bezoeken geen moskeeën, zo belicht Sprangers. Ook Zeegers geeft aan dat het spectrum van religieuze en politieke bewegingen vele malen groter is dan de vier TRSO's die binnen het onderzoek vallen. Je hebt voor- en tegenstanders van Atatürk, seculiere, nationalistische, communistische en islamitische bewegingen, bewonderaars van het Ottomaanse rijk en critici daarvan. Dezelfde stromingen die bestaan in Turkije, vind je terug in Nederland. Wat dat betreft is de Turkse diaspora niet meer dan een schaduw van het politieke en religieuze spectrum in Turkije.

Turkse gastarbeiders organiseerden zich na hun komst in Nederland naar gelang religieuze en politieke voorkeur in stichtingen en verenigen. Deze dienden enerzijds als verlengstuk van de moederpartij in Turkije, maar boden vooral de mogelijkheid om als minderheid in een vreemd land de eigen cultuur en religie te blijven beleven. De TRSO's hebben dan ook niet alleen een religieuze,

² ISN stelt dat het zich op alle moslims richt, ook indien ze niet praktiserend zijn. Onze indruk is dat het dan vooral gaat om praktische zaken, zoals de uitvaartverzekering.

Wat zijn dat nou voor clubs?

maar vooral ook sociale functie. De meesten hebben faciliteiten, waarin het koffiehuis, de kantine, kapper, onderwijslokalen en de moskee onder één dak zitten.

Voor de eerste en enigszins tweede generatie is de politieke en religieuze affiniteit in Nederland meestal een familieaangelegenheid. Dat wil zeggen dat je binnen een bepaalde politieke stroming wordt geboren. De generaties daarna zijn steeds meer in staat om eigen keuzes te maken en zelfstandig een religieuze en politieke koers te varen. Een klein deel heeft zich afgekeerd van de traditionele Turkse stromingen en aansluiting gevonden bij universeel islamitische bewegingen, of juist de islam afgezworen.

TRSO's: zeker geen directe vertegenwoordigers van meerderheid Turkse Nederlanders

De vier TRSO's zijn geen strikte en rechtstreekse vertegenwoordigers van een meerderheid van de bijna 400.000 Turkse Nederlanders. Dat blijkt duidelijk uit onze groepsgesprekken met niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, alsmede onze interviews met experts en sleutelfiguren. Velen geven aan niet precies te weten waar de organisaties voor staan. De overgrote meerderheid is niet met deze organisaties bezig en heeft daar ook geen redenen voor. Dat was voor de verijdelde coup van 15 juli 2016 in Turkije al helemaal zo, maar daarna ook wel. Na de mislukte staatsgreep is er uiteraard meer (media)aandacht gekomen voor de Gülen of Hizmet beweging. De meeste Turkse Nederlanders zijn echter in hun dagelijks leven niet bezig met deze organisaties, en met wat er zich binnen of tussen de organisaties af zou spelen. Jongerenwerker Tokmak geeft aan dat de jongeren met wie hij werkt, deze organisaties nauwelijks kennen. 'Ze zijn helemaal niet bezig met stromingen'. Men beschouwt ze hoe dan ook niet als hun vertegenwoordiger in politieke of religieuze aangelegenheden. 'De TRSO's praten zeker niet namens alle Turkse Nederlanders.' Als men al andere Turkse Nederlanders kent van wie bekend is dat die tot de achterban behoren van één van de vier TRSO's, dan ziet en merkt men geen verschil tussen de verschillende achterbannen, behoudens wellicht de mate waarin men religieus is. In ons groepsgesprek met jongeren, die toch allen volop participeren in zowel de Nederlandse samenleving als de Turks Nederlandse gemeenschappen, herkennen de meesten de namen van de vier TRSO's niet eens. Zelfs na enige uitleg weet men politieke of religieuze verschillen niet te benoemen. Gegeven het feit dat het om wel geïnformeerde jongeren gaat, is dit voor ons een ondersteuning van het beeld dat de TRSO's een bescheiden deel van de Turkse Nederlanders vertegenwoordigen, althans als de vertolker van hun maatschappelijke opvattingen.

SICN, Diyanet (ISN) en Milli Görüş hebben in Nederland moskeeën, de Hizmet of Gülen beweging niet. Indien men een moskee bezoekt, kiest men vaak om praktische redenen voor een bepaald gebedshuis, zoals de locatie, zo blijkt uit de groepsgesprekken. Men gaat veelal gewoon naar de moskee in de buurt. Ook 'ouders en vrienden zijn vaak bepalend voor je keuze voor een bepaalde moskee'. Indien een Turks Nederlandse moskee nabij is, heeft die de voorkeur boven bijvoorbeeld een Marokkaans-Nederlands gebedshuis, al bezoeken jongeren in toenemende mate moskeeën die zijn opgericht door een andere diaspora dan die van henzelf. Verder maakt men gebruik van faciliteiten van alle drie de organisaties, variërend van de kapper bij de moskee tot een verzekering ten behoeve van repatriëring na overlijden. Tenslotte bezoeken behoorlijk wat Turkse Nederlanders die we voor ons onderzoek spraken geen moskee, of hooguit tijdens islamitische feestdagen en voor het overlijdensgebed.

Als één van de overige Turks Nederlandse organisaties, schetst het Koerdische DemNed een beeld van TRSO's die meer op elkaar lijken dan ze de buitenwereld willen doen geloven. Allen zijn islamitisch en nationalistisch, met een vergelijkbare weerstand tegen Koerden, zegt men. Sinds de verijdelde coup staat de Gülen beweging in Nederland uiteraard wel apart van de drie andere

TRSO's, zo ziet ook DemNed. SICN noemt het feitelijk onjuist dat ze een weerstand tegen Koerden hebben. 'Er zijn veel Turkse Nederlanders met Koerdische achtergrond binnen de SICN gemeenschap aanwezig. Daarnaast heeft SICN geen nationalistische maar islamitische doelstellingen'. Ook ISN spreekt weerstand tegen Koerden tegen. 'Wel spreekt ISN zich uit tegen de terroristische organisatie PKK'. Tenslotte ontkent ook Milli Görüş dat Koerden worden uitgesloten, en stelt het dat Koerden zonder problemen aansluiting bij Görüş vinden en deel uitmaken van de achterban. We vinden de uitleg van deze drie TRSO's overtuigend, en conform ons beeld tijdens de groepsgesprekken. De claim van DemNed dat deze organisaties weerstand tegen Koerden hebben, achten we op zijn minst overtrokken. Hooguit is er weerstand tegen Koerdische organisaties die separatistisch zijn.

Dat de verzuiling vooral een zaak van de eerste en enigszins de tweede generatie was, en Turkse Nederlanders inmiddels niet altijd meer tot de stroming van hun ouders behoren, bleek zelfs tijdens het gesprek met de achterban van de relatief gesloten SICN. Iedereen heeft wel een familielid die bij één van de andere organisaties zit. 'In Turkije is dat veel meer gescheiden, maar hier ben je veel meer op elkaar aangewezen, je hebt elkaar nodig. Van buiten lijkt het misschien dat het heel strak verdeeld is, maar dat is helemaal niet zo.'

2.2 SICN: afzijdig en religieus

Süleymanci-beweging: spiritueel, conservatief en gesloten

De beweging is de oudste beweging onder Turkse moslims in Nederland. Zij draagt een conservatieve levensstijl uit die gebaseerd is op de soennitische tak van de islam en heeft geen politieke activiteiten. De Süleymanci (leden van de beweging) zijn gericht op religieuze vorming en spiritualiteit. Ten behoeve van ons onderzoek, beschrijft Zeegers de beweging als een religieuze broederschap die de leerstellingen volgt van Süleyman Tunahan Efendi. Hij duidt ze als soefi's die zich vooral bezighouden met mystiek binnen de context van de Turkse islam en de zikr, het uitspreken van de naam van God. Een of twee keer per week komen mannen bij elkaar om in een kring in stilte God te gedenken.

SICN wordt door de eigen achterban omschreven als 'moskeeorganisatie', 'religieuze organisatie in Nederland die focust op Nederland', 'gebouw zonder minaretten', 'apolitiek', 'mystieke grondslag', 'koepelorganisatie die de levensstijl van geleerden uitdraagt en de nadruk legt op het Soennisme'. In vergelijking met de andere TRSO's omschrijven zij zichzelf als rustiger, opener naar andere mensen en bewegingen omdat zij de visie hebben dat je niet moet wijzen naar anderen maar juist moet kijken naar jezelf. Een van de sleutelfiguren omschrijft ze als 'hele vrome, sympathieke en wel opgevoede mensen'. De beweging en hun koepelorganisatie SICN houden zich afzijdig van politiek. Men probeert de samenleving niet te veranderen. SICN benadrukt dat ze (daardoor) conflictmijdend zijn, en zelfs een middenpartij.

In de groepsgesprekken die we hebben gehouden met niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, wordt de SICN-beweging duidelijk gezien als de meest theologische van de vier door ons onderzochte TRSO's. Zij doen veel aan Koranonderwijs. Men beschouwt het ook als een teruggetrokken en gesloten groep, die het minst gezien wil worden. Zij zijn maatschappelijk goed georganiseerd, maar wel een gesloten groep. 'Het is moeilijk om in hun keuken te kijken'. Ze geven weinig interviews aan media. Het enige moment dat zij echt publiekelijk naar buiten traden was enkele jaren geleden door het organiseren van een festival (Multifestijn). Verder zijn zij vooral met de eigen organisatie en eigen leden bezig. Volgens deze niet aan een TRSO verbonden Turkse

Wat zijn dat nou voor clubs?

Nederlanders, zijn het broeders, en is het eerder een stroming dan een organisatie. In vergelijking met Milli Görüş, Diyanet en de Gülen-beweging, vindt men het de meest conservatieve beweging, die een strikte scheiding aanhoudt tussen man en vrouw. Ömer Ilik, die een Rotterdamse welzijnsorganisatie heeft opgezet en oud-journalist is, geeft aan dat SICN meer in zichzelf is gekeerd en eigen internaten heeft. Hij formuleert het als volgt: 'Ze zoeken hun eigen ruimte in Nederland, zonder zich tegen de samenleving te keren'. Tijdens het groepsgesprek met jongeren noemt een aantal van hen SICN als de stroming die strikte regels heeft. SICN zet veel in op taal- en koranles. De organisatie lijkt gesloten, er komen alleen Turken. Ze hebben gehoord dat ze zelfs hun eigen slager(s) hebben. Andere jongeren geven aan dat SICN juist heel open is en niet alleen gericht op Turken, en er ook Marokkaanse en Surinaamse leerlingen zijn.

SICN zelf geeft aan dat 'in vergelijking met het verleden, de organisatie opener en zichtbaarder is binnen de samenleving'. Met legt uit dat het apolitieke karakter gehandhaafd blijft, en dat dit wellicht onterecht overkomt als gesloten en afzijdig.

Stichting Islamitisch Centrum Nederland: los georganiseerde koepelorganisatie

Stichting islamitisch Centrum Nederland (SICN) is opgericht in 1972, als koepelorganisatie van de beweging in Nederland. De statuten dateren van 1978 en zijn herzien in 2004. De beweging heeft 48 aangesloten organisaties in Nederland. Daarnaast zijn in 15 steden aparte stichtingen ten behoeve van maatschappelijke activiteiten, die statutair niet aan SICN verbonden zijn, maar wel gebruikmaken van de accommodaties.

SICN bestaat uit leden, die maandelijks een niet-vastgestelde en niet-verplichte contributie betalen. Deze bijdrage kan ook in natura geleverd worden. In het verleden kreeg men regelmatig van Nederlandse subsidiënten ondersteuning voor activiteiten zoals huiswerkbegeleiding, sportactiviteiten en museumbezoek. Deze subsidies zijn inmiddels vervallen, waardoor alle activiteiten nu bekostigd worden middels de contributies, sponsoring van ondernemers of bijdragen van deelnemers aan dergelijke activiteiten.

De organisatie is lokaal georganiseerd. Er is wel een hoofdkantoor in Utrecht, dat centrale activiteiten organiseert, zoals bedevaarten en een fonds voor repatriëring bij overlijden. De lokale besturen zijn echter vrij zelfstandig in het organiseren van activiteiten. Landelijke acties worden gezamenlijk opgepakt en georganiseerd, bijvoorbeeld tijdens de Ramadan. Daarnaast worden gezamenlijk lokale activiteiten georganiseerd zoals een braderie. Dit verschilt wel per locatie en bestuur. Dat wordt door zowel SICN als de eigen achterban onderschreven. De lokale besturen worden door de leden gekozen en komen vrijwel altijd uit de regio. Er is onderlinge samenwerking tussen de besturen indien dat nodig is, maar geen inmenging en aansturing. In de groepsgesprekken met niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, zei men weinig tot geen inzicht te hebben in de keuze van bestuurders, en vermoedde een enkeling dat dit 'van hogerhand' wordt bepaald. Ook de bestemming van giften wordt door sommige buitenstaanders die wel eens hebben gedoneerd, niet transparant gevonden.

Koranonderwijs: populair en nauwgezet

SICN noemt zichzelf geen 'moskeeorganisatie', maar 'islamitisch centrum'. De centra bieden standaard gebedsdiensten en religieus onderwijs. De nieuwe culturele organisaties hebben educatiecentra met slaapplegenheid (in de volksmond jongens- en meisjesinternaten).

Binnen de Turkse gemeenschap genieten de Süleymancilar een goede reputatie in Koranonderwijs. Ook ouders die niet tot de beweging behoren, sturen hun kinderen naar een weekendschool of internaat van een moskee verbonden aan de SICN, om de Koran te leren en godsdienstles te krijgen.

Wat zijn dat nou voor clubs?

Zonder te beweren dat dit (nu nog) klopt, wijst Zeegers erop dat deze internaten de afgelopen jaren negatief in het nieuws zijn gekomen, omdat ze kinderen te streng zouden behandelen³. We hebben dit aan de orde gesteld in de groepsgesprekken die we hebben gehouden met niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, waar men deze en andere kwesties besprak in de wetenschap dat hun uitspraken niet tot individuele personen herleidbaar gerapporteerd worden. Geen van de aanwezigen kende (actuele) verhalen over te strenge behandeling van kinderen. Men vertelde dat er voorheen 'ook werd geleerd met de harde hand', maar dat dit nu niet meer zo is. En bovendien was dit voorheen aan de orde bij Koranonderwijs in meerdere moskeeën, ook buiten de SICN beweging. In de groepsgesprekken werd onderschreven dat bij SICN aangesloten organisaties uitblinken in conservatief religieus onderwijs in het algemeen, en nauwgezette Koranlessen (recitatie) in het bijzonder. In dat onderwijs zien deze niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders afzijdigheid van de politiek, deels afzijdigheid van de rest van de samenleving, een scheiding tussen man en vrouw op veel momenten van het dagelijks leven en een juiste uitspraak van Koranteksten. Tijdens de lessen vindt een scheiding tussen jongens en meisjes plaats.

SICN heeft in het onderzoek van Sunier en Landman relatief weinig aandacht gekregen, zeker in vergelijking met Milli Görüş en de Gülen-beweging, vanwege haar beperkte, religieuze en op het leven gerichte visie en het ontbreken van een ambitie om de maatschappij als geheel ingrijpend te veranderen. Het onderzoek van Spuler en Stegemann (2004), uitgevoerd in Duitsland, uit kritiek op de internaten die een religieus-indoctrinerende invloed zouden hebben. Er zou nauwelijks ruimte zijn voor 'niet-religieus onderwijs', wat door de internaten enkel 'geduld' zou worden om tegemoet te komen aan de eisen van de Duitse overheid. Huiswerkbegeleiding, Duits taalonderwijs en computerles zou slechts marginaal zijn, terwijl het eigenlijk zou gaan om Arabisch en islamonderwijs. Tevens zou het opvoedingsideaal integratie onmogelijk maken. Dit inmiddels 13 jaar oude onderzoek, wordt echter weerlegd door een recenter ervaringsonderzoek uitgevoerd in opdracht van de internaten (Boos-Nünning 2010)⁴. SICN vult aan dat de Duitse onderzoeken niet op hen van toepassing zijn.

Samenwerking met andere groepen, met oog voor eigen positie

In de jaren negentig participeerde SICN in de Nederlandse moslimraad en was zij betrokken bij zendtijdaanvragen van dit overkoepelend verband. Momenteel participeert SICN in het Contactorgaan moslims en Overheid (CMO) en het Inspraakorgaan Turken (IOT). Daarnaast werkte SICN samen met de Nederlandse onderwijsinstelling Euro-Ilim voor de opleiding van haar voorgangers/imams, de opleiding bij Hogeschool InHolland was hierop een aanvulling. Ook op lokaal niveau wordt samengewerkt met verschillende Nederlandse lokale organisaties en wijkinitiatieven. Sprangers en Zeegers geven aan dat SICN zich terughoudend opstelt ten aanzien van de Nederlandse samenlevingen die zich bij dit soort samenwerking vooral richt op de eigen positie en groep. Ze zijn weliswaar aangesloten bij het Contactorgaan moslims en Overheid en het Inspraakorgaan Turken in Nederland (IOT), maar daar hebben ze geen actieve en leidende rol.

³ SICN ontkent zowel dat kinderen te streng behandeld zouden worden, als dat hier mediaberichtgeving over is geweest. Dat laatste betrof een vermeend gebrek aan brandveiligheid en de (on)wenselijkheid van deze internaten in het algemeen, zo stelt men. Verder expliciteert men dat de Nederlandse internaten geen onderdeel van SICN zelf zijn. Het zijn instellingen in de beweging waar SICN de koepelorganisatie van is.

⁴ Sunier en Landman, p. 52 en p.58

2.3 ISN: dienstverlener in Nederland, die band met Turkije bewaakt

Diyanet: mainstream islam, versteviging positie in Turkije

Diyanet is het Turkse Presidium voor Godsdienstzaken (Diyanet İşleri Başkanlığı), dat valt onder het ministerie van Algemene Zaken en daarmee de premier. Vanaf eind jaren zeventig is Diyanet werkzaam in West-Europese landen om de door de Turkse diaspora opgerichte gebedshuizen van religieuze diensten te voorzien. Naar eigen zeggen is ISN een seculiere organisatie. Zij staat voor een gematigde islam en hoort niet bij een bepaalde stroming, persoon of ideologie. De Turkse Nederlanders die ISN moskeeën bezoeken zijn divers van samenstelling, met verschillende opvattingen en ideologieën.

Inhoudelijk wordt een deel van de vrijdagpreek in de Nederlandse ISN/Diyanet moskeeën centraal bepaald door Diyanet in Turkije. Dit geldt overigens ook voor Diyanet moskeeën in andere (Europese) landen. Dit deel van de preek behandelt mondiaal religieuze kwesties, bijvoorbeeld de Ramadan en islamitische feestdagen. De rest van de preek wordt lokaal bepaald. Diyanet leidt imams op in Turkije, en heeft ze in overheidsdienst. De imams zijn formeel ambtenaren van de Turkse overheid zoals dat in Turkije ook het geval is. Zij komen voor vier jaar hier en spreken niet of nauwelijks Nederlands. Het beleid is wel om de imams in de toekomst alleen maar Nederlands te laten spreken en preken. ISN geeft zelf aan dat er meer Nederlands gesproken moet worden, maar de inspanningen hebben nog nauwelijks geleid tot Nederlandstalige preken. Inmiddels volgen tientallen Turks Nederlandse jongeren een imamopleiding in Turkije, en werken enkele van deze in Nederland gewortelde afgestudeerden als imam in ons land. Zie ook paragraaf 5.3. De vrijdagpreek wordt standaard vertaald naar het Nederlands.

Door ons geïnterviewde experts omschreven Diyanet (ook) als een politieke organisatie, waarvan de positie in Turkije is verstevigd sinds de AKP regeert. Sprangers wijst erop dat naarmate in Turkije de AKP meer en meer is gaan samenvallen met het Turkse staatsapparaat, het budget van Diyanet is gegroeid tot 6,8 miljard Turkse Lira, bijna vier keer zoveel als in 2002. In 2014 stonden er 150.000 personen op de loonlijst, aanzienlijk meer dan bijvoorbeeld het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Zeegers ziet Diyanet vooral als een politieke organisatie, die actief het Turkse overheidsbeleid uitdraagt en streeft naar eenheid en loyaliteit van Turkse emigranten in het gastland. Ilik, die door zijn welzijnsorganisatie een sleutelfiguur in Rotterdam is, geeft daarbij aan dat Diyanet uiteraard een overheidsorganisatie is, maar dat mensen die naar de moskeeën van ISN gaan, niet per definitie Erdoğan steunen. Volgens Ilik is Diyanet vanuit Turkije opgericht om een tegenwicht te bieden tegen 'gevaarlijke' islamitische groeperingen. Van oudsher bood de organisatie veilige religieuze dienstverlening voor veel Nederlandse Turken. Deze groep moskeebezoekers maakt nog steeds gebruik van de ISN moskeeën, ongeacht wat er in de Turkse politiek gebeurt.

Moskeeën met sociale functie en goed contact met lokale overheid

ISN moskeeën zijn over het algemeen grote gebouwen die duidelijk als moskee herkenbaar zijn en tevens een sociale functie hebben. Zo kent het hoofdgebouw van de ISN moskee in Utrecht naast verschillende ruimtes waar jongerenbijeenkomsten en huiswerkbegeleiding plaats kunnen vinden, ook een Kebab-zaak. Met name in de gesprekken met niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, doemt het beeld op van ISN/Diyanet als neutrale dienstverlener met een sociaal karakter. Turkse Nederlanders die niet bij een andere organisatie of beweging zijn aangesloten, maar wel moslim zijn, gaan naar een ISN moskee. Uiteraard is dat een gebedshuis, maar het is ook een sociale plek voor allerlei Turkse Nederlanders. Er is een jongerentak, er wordt samen voetbal gekeken, er is een crèche en een vrouwenbeweging. Ze bieden een uitvaartverzekering, huiswerkbegeleiding en weekendschool aan. De kwaliteit van deze diensten is vaak

Wat zijn dat nou voor clubs?

doorslaggevenner dan de denominatie van de organisator, en afnemen van zo'n dienst wordt niet gezien als instemming met standpunten, die vaak niet eens bekend zijn. De lokale verenigingen die de plaatselijke ISN moskee beheren, hebben vaak een goed netwerk in de lokale politiek. Het oprichten en besturen van moskeeën vereist een goede relatie met de lokale overheid en de buurt.

ISN: voor velen vooral dienstverlener

De Turks Islamitische Culturele Federatie (TICF) is begin 1979 opgericht door een vijftal moskeeorganisaties van Turkse gastarbeiders. TICF nam vervolgens het initiatief om de Islamitische Stichting Nederland (ISN) op te richten in 1982. Alle religieuze en levensbeschouwelijke diensten werden overgedragen aan ISN, en TICF richtte zich op sociale en culturele thema's en de belangenbehartiging van de achterban. Hoewel Diyanet vanuit Turkije niet de formele oprichter van deze stichtingen was, stimuleerde ze het in ieder geval en initieerde ze het wellicht ook⁵. ISN is de grootste Turkse moskeeorganisatie in Nederland, met 143 aangesloten moskeeverenigingen. De stichting draagt de officiële Turkse visie van de islam uit.

Bij de vraag naar haar achterban, wijst ISN op ongeveer 100.000 mensen die gebruikmaken van haar diensten, van wie 75.000 wekelijkse moskeebezoekers en het drievoudige tijdens feestdagen. In onze gesprekken met zowel hun achterban als andere Turkse Nederlanders, onder wie sleutelfiguren, wordt echter duidelijk dat veel moskeegangers het gebedshuis op praktische gronden kiezen, zoals nabijheid. Moskeebezoek impliceert dan zeker niet kennis van maatschappelijke standpunten van ISN, laat staan instemming. Er zijn circa 4000 vrijwilligers. Veruit de meeste moskeebezoekers zijn Turkse Nederlanders, maar ISN richt zich steeds meer en bewuster op de totale islamitische gemeenschap, waaronder nu ook veel vluchtelingen. Ook dat past bij het beeld dat moskeegangers niet direct als aanhanger of zelfs lid gezien moeten worden.

Iedereen die we in ons onderzoek hebben gesproken, meldt dat Diyanet een mainstream of gematigde visie op islam heeft. Waar experts als Sprangers en Zeegers Diyanet (ook) als een politieke organisatie beschouwen, benoemen en waarderen de meeste niet aan ISN of een andere TRSO verbonden Turkse Nederlanders, veelal dat Diyanet geen bepaalde politieke stroming aanhangt. De meesten zien het als een apolitieke, op religie gerichte organisatie die open is voor iedereen. Volgens cultureel ondernemer Barhan voelt iedereen zich wel thuis bij Diyanet. Diyanet is er volgens hem voor iedereen en wil ook iedereen bedienen en iedereen kan gebruikmaken van hun diensten en hun moskeeën bezoeken. Het wordt in een enkel groeps gesprek zelfs vergeleken met de Albert Heijn; daar klant zijn betekent ook niet dat je maatschappelijke opvattingen van de directie zou steunen.

Daarnaast zien onze gesprekspartners hoe Diyanet pal staat voor Turkije, de cultuur, taal en het imago. Dat wordt gewaardeerd, ook om de verschillen in islambeleving tussen Turkije en Arabische landen te benadrukken. Door een gematigde islambeleving te promoten, worden extremisme en salafisme geweerd, zo benadrukt ISN.

2.4 Milli Görüş: politieke en geëngageerde organisatie

Oorsprong, in Turkije en Nederland

De grondlegger van de visie van Milli Görüş is Necmettin Erbakan, die dertig jaar (1968-1997) het gezicht was van de politieke islam in Turkije. Hij trachtte de Turkse samenleving te her-islamiseren

---

⁵ Sunier en Landman, p.63

Wat zijn dat nou voor clubs?

---

langs de politieke weg. Rond de eeuwwisseling ontstond een scheuring tussen een oude garde van Erbakan-getrouwen (in de Saadet Partisi) en een nieuwe generatie onder leiding van Recep Tayyip Erdoğan in de AKP. Verschillende geïnterviewden wijzen op het belang van het feit dat de huidige president Erdoğan voorheen tot Milli Görüş behoorde.

Van oorsprong is Milli Görüş een politieke beweging met een duidelijke nationalistische, islamitische en ook antiwesterse agenda. Vanaf de jaren negentig is dat veranderd, en streeft Milli Görüş naar de erkenning van moslims als onderdeel van de westerse samenleving, en hamert het op het behoud van de eigen identiteit als grondwettelijk recht in een democratie.

De Nederlandse federaties wijzen ons erop dat ze zich meer richten op de geloofsgemeenschap dan dat ze Turks nationalistisch zouden zijn; Milli verwijst naar *millet* en daarmee bedoelt men met name een geloofsgemeenschap. Hun nadruk op de Soenni-Hanafî-Maturidi interpretatie van de islam reflecteert een meerderheid van de achterban, waarbij ze andere stromingen niet uitsluiten. Binding met de traditie is van belang, maar alle traditionele soennitische stromingen worden omarmd, aldus de Nederlandse federaties.

Eind jaren zeventig werden Milli Görüş sympathisanten actief in Nederland. In 1981 richtten zij de vereniging *Müslüman Cemiyetler ve Cemaatlar Federasyonu* (MCCF) op, die in 1987 de naam Nederlands islamitische Federatie (NIF) kreeg. In 1997 werd overkoepelend voor de afdelingen in het noorden Milli Görüş Noord-Nederland (MGNN) opgericht, voor Zuid-Nederland werd Milli Görüş Zuid-Nederland (MGZN, of NIF) opgericht. Een in eerder onderzoek geopperd onderscheid tussen MGNN als liberale afsplitsing van de meer conservatieve NIF⁶, wordt door ons onderzoek niet gestaafd. MGNN heeft 22 aangesloten moskeeën, NIF heeft 19 islamitische organisaties waarvan 17 moskeeën.

Actieve belangenbehartiger

Men neemt niet deel aan verkiezingen in Nederland en is dus geen politieke partij, maar Milli Görüş verdedigt wel de belangen van haar achterban in het publieke domein. Men is daarin actiever dan de andere onderzochte TRSO's, zeker SICN en de Hizmet-beweging. Niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders vinden de organisatie vrij bepalend, zowel binnen het geloof als politiek. De preek wordt geschreven vanuit Duitsland, en bevat volgens hen een politieke boodschap in religieuze verpakking. Tijdens de Koranles van Milli Görüş mag je 'wel over politiek praten'. Men ervaart Milli Görüş als 'streng gelovig, vooral in vergelijking met Diyanet', zo tekenen we op in groepsgesprekken. De Nederlandse federaties ontkennen: 'Dat de vrijdagpreek een politieke boodschap zou bevatten is niet juist.'

Milli Görüş is actief in het geven van godsdienstonderwijs aan kinderen. Daarnaast biedt ze sociale voorzieningen aan de Turkse gemeenschap in Nederland. Godsdienstonderwijs van Milli Görüş wordt dan wel weer als minder conservatief ervaren dan dat van SICN. Het is gemengd, met meisjes aan de ene kant, en jongens aan de andere kant. Milli Görüş vertegenwoordigers wijzen erop dat in hun moskeeën allerlei mensen komen, inclusief Koerden en salafisten. Op sommige locaties komen Hizmet mensen, ook na de vrijdelde coup. Er zijn hen geen incidenten bekend, en sinds de coup vindt men de samenstelling van de moskeegangers niet gewijzigd. Met SICN en Diyanet hebben ze goede banden, zeker sinds de coupoging.

---

⁶ Lindo (2008); in Sunier en Landman p.72

Combinatie van centrale aansturing en open debatcultuur

Statutair gezien, is de centrale aansturing van de lokale lidorganisaties door de beide Nederlandse federaties meer aanwezig dan bij de andere onderzochte TRSO's. Sinds 1998 is een hiërarchische lijn zichtbaar in de statutaire positie van de federaties ten opzichte van hun lidorganisaties. De statuten van MGNN en NIF vermelden als hun activiteiten 'het coördineren en centraliseren van het beleid van het bestuur van bij de stichting aangesloten organisaties, en het benoemen, schorsen en ontslaan van hun bestuursleden, alsmede het in loondienst houden en controleren van imams, docenten en raadsmanen van de afdelingen'⁷. De aangesloten organisaties hebben zelf geen zeggenschap in de samenstelling van het federatiebestuur.

Naast deze papieren werkelijkheid, zien we in ons onderzoek een maatschappelijke beweging, die intern debat niet uit de weg gaat en verschillen accepteert. Omstanders zien dat de laatste jaren de jongeren steeds actiever worden, en ook wij constateerden diverse jongerengroepen. Ze richten zich actief op hun plek in de Nederlandse samenleving. Men ervaart dat het duidelijk per stad, moskee of bestuur verschilt of de maatschappelijke betrokkenheid gericht is op interactie met de rest van de samenleving, of juist gericht is op het recht om als conservatieve moslim in Nederland te leven. Er zijn 'lokaal sterke verschillen wat men bij Milli Görüş kan aantreffen', zo zegt iemand in een groepsgesprek. Dit past ook bij het beeld van achterban en omstanders dat de structuur meer open is dan bij SICN, en de afdelingen en hun besturen zich richten op een lokaal passend aanbod, dat per afdeling kan variëren.

2.5 Hizmet: focus op dialoog, omstanders missen transparantie

Oorsprong en ontwikkeling Gülen-beweging

De Gülen-beweging is mede geïnspireerd door Said Nursi (1873-1960). Fethullah Gülen (1941) werd in 1962 imam en in 1966 directeur van een Koranschool, waar hij zijn eigen versie van Nursi's gedachtegoed ontwikkelde en zomerkampen, lezingen en cursussen organiseerde. Hij vond een combinatie van wetenschap en theologie cruciaal, en stimuleerde moskeegangers die naar zijn preken kwamen, om onderwijsinstellingen (*dersane*) op te zetten. De spirituele band met God is voor Gülen de essentie van het geloof, islamitisch recht is daaraan ondergeschikt. Net als SICN, ISN en Milli Görüş is de beweging soennitisch. Sprangers stelt dat de Gülen-beweging terug- grijpt op lange tijd verboden en actief vervolgd religieuze sekten. Het landelijke Hizmet overleg ontkent dat het een sekte is, en wijst op onderzoek van prof. Martin van Bruinessen (Universiteit Utrecht) dat dit bevestigt. Ook wijst men erop dat in Turkije tot 1993 religieuze bijeenkomsten anders dan door Diyanet georganiseerd verboden waren, waardoor destijds alle religieuze groepen als een sekte werden behandeld. Gedurende de jaren tachtig voerde premier Özal op advies van Gülen een economisch beleid dat zorgde voor de opkomst van een nieuwe, conservatieve, hoog opgeleide middenklasse, waar sindsdien de Gülen-beweging haar achterban zoekt. Na de militaire coup in 1997 vertrok Gülen in 1999 naar de VS, waardoor het nationalisme dat kenmerkend was voor zijn denkbelden, steeds verder op de achtergrond verdween⁸. Na de vrijdelde coup van 2016 vervolgt de Turkse overheid de Gülen-beweging actief als terroristische organisatie⁹. Mede hierdoor richt de beweging zich nu met name op het buitenland, al tekent Platform INS daarbij aan dat zij altijd

⁷ Statuten, artikel 2 lid 2.

⁸ Sunier en Landman, p.77-80

⁹ Platform INS stelt dat de beweging in mei 2016, dus voorafgaand aan de vrijdelde coup van 15 juli 2016, - als FETÖ al op de lijst van terroristische organisaties is geplaatst. En dat president Erdoğan ze begin 2014 al als terroristen omschreef.

Wat zijn dat nou voor clubs?

---

gefocusd zijn op het land van verblijf. In Nederland en andere landen duidt men zichzelf als Hizmet beweging aan.

Platform INS: spreekbuis tegen wil en dank?

Platform INS is in oktober 2012 in Rotterdam opgericht met als doel de burgerschapszin, maatschappelijke participatie, solidariteit en respect voor diversiteit in de Nederlandse samenleving te bevorderen. Vooral sinds de verijdelde coup en vervolging in Turkije van de Hizmet-beweging, is Platform INS spreekbuis geworden. We krijgen de indruk dat ze dit tegen wil en dank zijn. Eigenlijk zou de beweging geen (zichtbare) leiding behoeven. Zelf geven ze aan dat ze slechts facilitator van het landelijke Hizmet-overleg zijn.

INS is opgericht op initiatief van Islam & Dialoog en de Dialoog Academie¹⁰. De Stichting Islam & Dialoog werd in 1998 opgezet door hoogopgeleide Turkse Nederlanders die streefden naar een dialoog tussen moslims onderling alsook met de rest van de samenleving. Zo wilde ze onbegrip over de islam wegnemen. De organisatie deed dit onder meer door actief te zijn op vele evenementen. Op 23 oktober 2012 ging Islam & Dialoog op in Platform INS, dat op hetzelfde adres in Rotterdam gevestigd is. Ook INS richt zich op dialoog met verschillende activiteiten en projecten zoals cursussen, symposia en publicaties.

Focus op onderwijs, intelligentsia en elite

De beweging startte in Nederland in de jaren negentig, en legt nadruk op educatie. In gesprekken met niet aan TRSO verbonden Turkse Nederlanders, blijkt dat de beweging voorafgaand aan de recente vervolging vooral bekend was van huiswerkbegeleiding en hun focus op kansrijke Turkse Nederlanders. Sommigen waardeerden dat destijds, terwijl anderen zeggen ook toen al kritiek te hebben gehad op de selectie van de meest succesvolle Turkse Nederlanders. De focus van de beweging op onderwijs is te verklaren uit de leerstelling van Said Nursi om wetenschap en religie met elkaar in overeenstemming te brengen. Men gelooft dat educatie de bron is van vooruitgang. Niet alleen andere Turkse Nederlanders, maar ook onafhankelijke experts en sleutelfiguren zien dat de beweging in Nederland een indrukwekkend netwerk heeft in de media, het bedrijfsleven en voornamelijk het onderwijs. Hizmet-aanhangers hebben binnen en buiten Turkije meer dan 500 onderwijsinstellingen (basisscholen, middelbare scholen en universiteiten) opgezet. De scholen in Turkije leiden ze sinds de vervolging van de beweging niet meer, omdat de Turkse overheid die heeft gesloten of overgenomen. In Nederland zijn er diverse door Hizmet-aanhangers opgerichte stichtingen die interconfessionele dialoog en wereldburgerschap promoten. Omstanders wijzen erop dat de meeste aanhangers van Gülen hoog opgeleid zijn, en velen ook respectabele functies in de Nederlandse maatschappij bekleden.

Ook in België zijn er veel jongerenverenigingen, ondernemersverenigingen en vrouwenverenigingen die tot de beweging behoren. Vooral in de Vlaams-Turkse gemeenschap is koepelorganisatie Fedactio groot en zijn er scholen (Lucerna colleges) en onderwijsinitiatieven zoals huiswerkbegeleiding.

Het verwijt van elitaire neigingen is wijd verbreid. Dat men goed geïntegreerde rolmodellen opleidt, wordt gewaardeerd, maar het negeren van minder getalenteerde Turkse Nederlanders wordt ook gehekeld. Cultureel ondernemer Barhan omschrijft de Gülen-beweging als een soort netwerk- of businessclub, waar je contributie betaalt en waar de relaties goed zijn voor je professionele carrière. 'Het is een slimme, intellectuele en zakelijke club die geld genereert'. De beweging investeert volgens de deelnemers in onze groepsgesprekken in succesvolle mensen, dus

---

¹⁰ <http://www.platformins.nl/over-ins/>

Wat zijn dat nou voor clubs?

zakenmensen en hoogopgeleiden. Minder vermogende of intellectuele mensen zouden daarbij worden buitengesloten of zich in ieder geval buitengesloten voelen. Experts en niet tot de beweging behorende Turkse Nederlanders wijzen er ook op dat men niet alleen een Turkse Nederlandse elite kweekt, maar zich ook richt op de autochtone elite, zoals politici, journalisten en het bedrijfsleven. Dat laatste is volgens sommigen een poging tot infiltratie, en onderdeel van een verborgen politieke agenda. Zie daarvoor verder hieronder.

De invloed van de Gülen-beweging is groot, mede door de maatschappelijke oriëntatie, aldus Sprangers. Zij wijst erop dat de Gülen-beweging jarenlang ten onrechte is gezien als een redelijk seculiere beweging. Om die reden is veelvuldig met hen samengewerkt, zijn vaak en veel subsidies aan hen verleend en konden aanhangers van de Gülen-beweging in veel organisaties, ondernemerskamers en verbanden zitting nemen. Doel van deze beweging is religieus, 'het behoeden van geloofsafval', zo meent ze. Platform INS weerspreekt dat laatste en stelt dat het doel van de Hizmet-beweging is om dienstbaar te zijn voor je medemens en daarmee Gods tevredenheid proberen te bereiken. Met instemming neemt men de kwalificatie van prof. Martin van Bruinessen (Universiteit Utrecht) over, die Hizmet zou typeren als religieus achter de voordeur en seculier in haar maatschappelijke activiteiten. Dat organisaties in de Hizmet- beweging in staat zijn geweest om subsidies binnen te halen voor projecten, en dat leden van de beweging zitting nemen in mainstream organisaties, duidt volgens Platform INS op goed kunnen netwerken en goed geïntegreerd zijn.

Een beweging, geen organisatie

De Hizmet beweging presenteert zichzelf als wars van organisatie, vaste structuren en hiërarchie. Niet alleen Platform INS en vertegenwoordigers van andere door Gülen geïnspireerde organisaties benadrukken dit, maar ook lokale aanhangers die we apart spreken, zeggen het zo. 'Het is meer een organisch geheel'. Er wordt benadrukt dat er geen partijstandpunten zijn, en dat mensen die actief zijn binnen de beweging onafhankelijk opereren. Op lokaal niveau ontstaan initiatieven. Ad hoc wordt bepaald wie de leiding van zo'n initiatief neemt. Wekelijks is er lokaal een Hizmet overleg, waar de lopende projecten worden besproken. Landelijke aansturing wordt door betrokkenen ontkend.

Lokale aanhangers en landelijke vertegenwoordigers ontkennen een landelijke (kwaliteit)controle op interpretaties van de leer/ideologie. Er wordt beweerd dat mensen elkaar controleren omdat ze praten over leerstellingen, en door het lezen van dezelfde boeken en luisteren naar wekelijkse preken. Velen nemen kennis van de lezingen en preken die Fethullah Gülen wekelijks online publiceert. Die lezingen betreffen actuele onderwerpen, worden onderling besproken en geïnterpreteerd. In ons gesprek met de achterban van de beweging wordt gesteld dat er geen ideologische meningsverschillen zijn. Een dergelijke spontane eensgezindheid zonder aansturing vereist volgens ons een zeer grote mate van inspiratie, mede mogelijk omdat de leider nog in leven is. Het landelijke Hizmet-overleg tekent hierbij aan dat er inderdaad brede overeenstemming is over de basisgedachte van de beweging – het bestrijden van onwetendheid, verdeeldheid en armoede met onderwijs, dialoog en liefdadigheid/ondernemerschap – maar dat over de methoden wel degelijk veel discussie is.

De beweging als zodanig heeft geen hoofdkantoor. Platform INS is een bureau ter ondersteuning van de beweging. Invloed van de beweging op politieke keuzes wordt ontkend.

Fuik of Rotary?

We hebben in ons onderzoek twee typen claims aangetroffen van een verborgen agenda. Ten eerste wordt geclaimd dat de beweging mensen werft die zich er niet van bewust zijn dat ze daarna worden ingezet, onder andere om fiks te sponsoren. Ten tweede wordt geclaimd dat men samenwerking met de Nederlandse elite zoekt zonder dat betreffende kopstukken gewezen worden op de ideologie die hen daarbij drijft.

De claim dat de Hizmet-beweging fungeert als een fuik is veel gedaan in gesprekken met niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders. Hoewel we ons ervan hebben verzekerd dat de deelnemers aan onze groepsgesprekken geen vertegenwoordigers zijn van concurrerende Turks Nederlandse organisaties, is duidelijk dat de negatieve berichtgeving van Turkse media over de Hizmet-beweging ook hen heeft bereikt. Diverse van onze gesprekspartners stellen dat de Hizmet-beweging ondernemers werft en hen na verloop van tijd geld vraagt. Het zouden in eerste instantie netwerkbijeenkomsten zijn, waar gesproken wordt over het geloof en over maatschappelijke vraagstukken. Ook worden gezamenlijke (zaken)reizen naar het buitenland gemeld. Pas na enige tijd zouden ondernemers dan fikse giften worden gevraagd, waarbij openlijk wordt geboden, zodat men niet voor elkaar onder doet. We hebben beperkte getuigenissen genoteerd over sociale druk om te doneren, maar zijn in ons onderzoek niet gestuit op ontoelaatbare druk op donoren.

Wel zien we dat veel aanhangers van de beweging zicht op koers en strategie missen, wat kan bijdragen aan het gevoel van sommigen, na enige tijd, dat ze relatief willoos onderdeel van een machinerie zijn die ze niet overzien, laat staan er invloed op hebben. Zo geeft welzijnswerker en oud-journalist Ilik aan dat de Gülen-beweging het beste kan worden omschreven als een spiegelkasteel. 'Als je dichtbij komt zie je jezelf en denk je dat de organisatie doet en denkt zoals jij, maar je weet totaal niet wat er binnenin afspeelt.' Alleen kansrijke en kritiekloze leden krijgen posities, zo luidt de klacht¹¹. Een dergelijk beeld schetst Mustafa Aslan¹² ons ook, die meldt actief geweest te zijn in de beweging, wat Platform INS overigens ontkent. Aslan meldt schijnfuncties en een plafond voor criticasters, die eerst worden teruggefloten en dan buitengesloten. Ze hebben één Abi voor heel Nederland, en verder Abi's voor steden, die alleen toegankelijk zijn voor getrouwen, zo stelt hij. Bij de claim van de beweging als een fuik, geldt ook de kritiek dat leden elkaar volop steunen, ook vanuit de posities die ze in het dagelijks leven vervullen. Men speelt elkaar de bal toe, zo geldt de kritiek. We hebben echter geen aanwijzingen, laat staan bewijzen aangetroffen van laakbaar gedrag, zoals corruptie. Op basis van de verhalen die ons hierover zijn verteld, doemt vooral het beeld op van een netwerk zoals de Rotary, waar leden een beroep op elkaar kunnen doen, niet alleen voor activiteiten binnen de beweging maar ook ten behoeve van werkzaamheden daarbuiten. Zo bezien is het een netwerkbeweging waar leden zowel brengen als halen.

Infiltratie of slimme campagne?

Wat de tweede claim betreft, van infiltratie in de Nederlandse elite, is duiding en weging cruciaal voor het bereiken van een afwijzend of acceptierend oordeel hierover. Experts, omstanders en zelfs aanhangers van de Hizmet-beweging in Nederland schetsen ons duidelijk hoe goed de beweging aansluiting weet te vinden bij kopstukken in politiek, bedrijfsleven en maatschappij. Met een

¹¹ Het landelijke Hizmet-overleg noemt dit exact de claim van de Turkse overheid, die stelt dat de beweging gevormd wordt door onwetende doch goedwillende mensen onderin, en aangestuurd wordt door een onzichtbare en kwaadwillende groep.

¹² Inmiddels is hij actief in een andere Turks-Nederlandse organisatie, als algemeen secretaris van UETD (geen onderwerp van dit onderzoek). De UETD geldt – in ieder geval in Duitsland – als een bondgenoot van de in Turkije regerende AKP.

Wat zijn dat nou voor clubs?

---

welwillend oog kan dat gezien worden als een prestatie qua integratie. Aan de beweging gelieerde organisaties kennen bijna zonder uitzondering een multiculturele leiding, inclusief mensen die niet van Turkse komaf zijn en geen moslim. De door de beweging gepropageerde dialoog wordt hiermee belichaamd. Lesage tekent hier overigens bij aan dat de dialoog met andersdenkenden zich veelal beperkt tot andere geloofsrichtingen, en niet zozeer met atheïsten, althans tot enkele jaren geleden. Aslan, voorheen actief in de Hizmet-beweging, wijst erop dat veel Hizmet-aanhangers actief zijn bij het CDA. Het landelijke Hizmet-overleg reageert dat ze al sinds Islam & dialoog (1998) in dialoog is met humanisten en atheïsten.

Tegenover het prijzenswaardige betrekken van kopstukken van andere en organisaties, staat de klacht dat het benaderen van de Nederlandse elite meestal niet plaatsvindt door zich kenbaar te maken als Hizmet-beweging. Aan de beweging gelieerde organisaties zijn ook niet als zodanig kenbaar. Kopstukken uit politiek, bedrijfsleven en maatschappij nemen deel aan bijeenkomsten als gastsprekers of gaan samenwerking aan met betreffende organisaties. Dat dit mede gebruikt wordt om de integratie en prestaties van de Hizmet-beweging te communiceren, is met dit onderzoek wel duidelijk geworden. De vraag is hoe zeer dat afwijkt van de werking van andere bewegingen in ons land. Bij deelname van kopstukken uit politiek, bedrijfsleven en maatschappij aan bijvoorbeeld een bijeenkomst tegen gasboringen in de Waddenzee, zullen betrokkenen weten dat dit aangegrepen kan worden door milieuorganisaties. Bij de Hizmet-beweging is de link voor buitenstaanders echter minder duidelijk, deels omdat het voor de Nederlandse elite een minder bekende context is, deels doordat organisatoren hun band met de Hizmet-beweging niet belichten.

3 Interne en onderlinge machtsverhoudingen

Hoofdstuk 3 schetst zowel de interne als onderlinge (machts)verhoudingen. Met de interne verhoudingen wordt voor een belangrijk deel gedoeld op hoe de TRSO's, die alle vier landelijk opereren, omgaan met hun lokale afdelingen. Dat is een kwestie van statuten, maar ook van gebruiken. Die gebruiken variëren van de debaatcultuur bij het activistische Milli Görüş tot de eenduidige beleving van de religie bij SICN, waar het geloof als bindmiddel fungeert. De statuten schrijven voor hoe landelijke en lokale bestuurders worden benoemd en andere belangrijke besluiten genomen moeten worden, waarmee ze richtinggevend zijn voor de interne verhoudingen binnen de organisaties. Daar waar het buitenlandse invloed betreft, komt die overigens in hoofdstuk 4 over externe invloed aan bod.

Een groot deel van hoofdstuk 3 betreft de verhoudingen tussen de TRSO's, en dan met name hoe ISN, Milli Görüş en SICN de banden met de Hizmet-beweging hebben verbroken. In welke mate Hizmet-aanhangers geweerd worden bij moskeeën van de andere drie organisaties, komt in dit hoofdstuk uitgebreid aan bod. Er wordt ook gewezen op hoe ISN de banden met de andere organisaties en dan met name Milli Görüş poogt aan te halen.

3.1 Algemeen beeld: TRSO's zoeken elkaar op, banden met Hizmet verbroken

Zowel SICN, ISN als Milli Görüş hebben geen banden (meer) met de Gülen-beweging, nadat die sinds december 2013 en in verhevigde mate sinds 15 juli 2016 uit de gratie zijn in Turkije en actief worden vervolgd. Vanaf maart 2016 wordt de Gülen-beweging in Turkije officieel aangemerkt als 'FETÖ' wat staat voor 'aan Fethullah Gülen gelieerde Terroristische Organisatie'. Sinds de verijdelde coup wordt de Gülen-beweging in Turkije gelijkgesteld aan de PKK en Islamitische Staat, zo stelt Sprangers. Dit heeft ook zijn weerslag in Nederland, zo werd bijvoorbeeld tijdens ons gesprek met de achterban van ISN/Diyanet een aantal keer 'FETÖ' gezegd als het over de Gülen-beweging ging. Ook verschijnen met enige regelmaat berichten in de media over Turkse Nederlanders die hun kinderen van vermeende 'Gülen-scholen' halen¹³, over Gülen-aanhangers die asiel aanvragen in Nederland,¹⁴ of over een uitleveringsverzoek van Turkije van een in Nederland verblijvende aanhanger van de Gülen-beweging¹⁵. Onderling lijken de besturen van de drie overige TRSO's in toenemende mate naar elkaar te trekken. Zelf wijzen ze erop dat ze tijdens debatten in de Tweede Kamer meerdere malen in één adem worden genoemd en samen voor diverse overleggen met het Ministerie van SZW worden uitgenodigd. Tevens lijkt het veranderende politieke klimaat in Turkije van invloed op de onderlinge verhoudingen.

Verijdelde coup en vervolging van Hizmet-aanhangers

Platform INS getuigt omstandig hoe de couppoging en vervolging van de Hizmet-beweging in Turkije haar weerslag heeft in Nederland. (Vermeend) Gülenistische organisaties en personen in ons land zijn geïsoleerd, niet alleen door aanhangers van de regering-Erdoğan, maar ook door gematigde oppositie, die niet beschuldigd wil worden van het heulen met terroristen. Niet alleen Platform INS, maar ook omstanders constateren dit. DemNed ziet dat er in ons land lijsten met Gülen-aanhangers circuleren, en HTIB wijst erop dat in Turkije Hizmet-aanhangers overal worden geweerd, en dat naast de vermeende leiders zelfs sympathisanten worden vervolgd.

¹³ NRC, 22 augustus 2016 "Halve klas leeg op 'Gülen-scholen'"

¹⁴ Volkskrant, 17 september 2016 "Steeds meer Turken vragen asiel aan sinds mislukte coup"

¹⁵ Algemeen Dagblad, 12 februari 2017 "Turkije vraagt Den Haag uitlevering Gülen-aanhanger"

Evenementorganisator Emir Barhan wijst erop dat de Gülen-beweging voorheen 'echt een onderdeel van de Turkse maatschappij' was. Op dit moment hoort hij 'dat mensen zich van de beweging distantiëren; natuurlijk omdat ze het niet eens zijn met wat er in Turkije is gebeurd, maar ook omdat mensen zich minder veilig voelen en omdat het ook zakelijk niet verstandig is om nu openlijk gelieerd te zijn aan de beweging'. HTIB wijst erop dat net als na de staatsgreep in de jaren tachtig, nu ook Turken in het buitenland hun Turkse nationaliteit en bezittingen dreigen te verliezen.

De jongeren merken tijdens het groepsgesprek op dat sinds de vrijdelde coup poging anders met Gülen-aanhangers wordt omgegaan. Gedeeltelijk van horen zeggen, maar een aantal heeft het ook gemerkt in hun directe omgeving; kinderen die op school buitengesloten worden, supermarkten van Hizmet-aanhangers worden bewust gemeden. In het gesprek met jongeren komt naar voren dat zelfs concurrenten onterecht van elkaar zeggen dat zij Gülen-aanhanger zijn, zodat mensen hun winkels zullen mijden. De jongeren vinden het zelf moeilijk om hierover te oordelen en zijn bang om fouten te maken of mensen te veroordelen omdat ze niet goed weten hoe het zit. De breedgedragen mening tijdens het groepsgesprek is dat aanhangers en sympathisanten van Gülen in Nederland geen slechte mensen zijn en dat ze waarschijnlijk niet wisten/weten waar de beweging voor staat. Zelf zeggen ze geen mensen uit te sluiten, maar wel graag de discussie hierover en dit onderwerp te mijden.

3.2 SICN: coherente achterban door strakke ideologie

Landelijke koepelorganisatie met mogelijkheden tot aansturing

De stichting SICN is gevestigd in Utrecht. Het huidige bestuur is benoemd voor een periode van vier jaar en bestaat uit zeven leden. SICN presenteert zich als een landelijke koepel, waar lokale organisaties bij zijn aangesloten. Men ontkent deze lokale organisaties direct aan te sturen. Men vertelt een brugfunctie naar lokale overheden te vervullen, en benadrukt dat de leden van lokale stichtingen een eigen bestuur kiezen. Lokale besturen melden wel bestuurlijke wijzigingen aan het (landelijke) SICN bestuur, zo wordt uitgelegd. Hoewel dit in de praktijk waarschijnlijk zo werkt, constateren we wel dat volgens de statuten van aangesloten organisaties een meer hiërarchische aansturing¹⁶ in ieder geval mogelijk is. Zo kunnen volgens deze statuten lokale bestuursleden slechts na schriftelijke toestemming van SICN worden benoemd en ontslagen. Ook kunnen slechts na schriftelijke toestemming van SICN bepaalde financiële overeenkomsten door lokale stichtingen worden gesloten. SICN heeft geholpen bij het opstellen van de statuten van de lokale organisaties. In haar nawoord (zie ook paragraaf 6.1) geeft SICN aan dat het, naar aanleiding van ons onderzoek, de statuten zal herzien en aanpassen aan de huidige praktijk.

Zeegers wijst erop dat de SICN-beweging een sterk hiërarchische structuur kent, net als de meeste soefibroedersschappen, waarin gehoorzaamheid aan de spiritueel leider voorwaarde is voor verlichting. SICN zelf stelt dat het soefisme juist wars is van organisatorische banden. We zien dit als een ogenschijnlijke tegenstelling; het is naar onze mening veeleer de ideologie in plaats van statuten en organisatorische aansturing die ervoor zorgt dat lokale organisaties onderling weinig van elkaar verschillen, en aansluiten bij het landelijke beleid.

De lokale organisaties komen eens per jaar bijeen, om de landelijke koers te bepalen en eventuele nieuwe bestuursleden te benoemen. We beschouwen de landelijke aansturing dan wel begeleiding

---

¹⁶ Zie statuten Stichting islamitisch Centrum Utrecht-Overvecht

Wat zijn dat nou voor clubs?

van lokale organisaties, als een regulier aspect van koepelorganisaties, vergelijkbaar met dergelijke verhoudingen binnen Nederlandse politieke partijen, sportverenigingen en kerkgenootschappen. Men is duidelijk conservatief. Hoewel SICN stelt dat 'vrouwen binnen SICN wel degelijk vooraanstaande posities' vervullen, constateren we dat zowel ons interview met SICN vertegenwoordigers als het groepsgesprek met 23 leden van de achterban uitsluitend met mannen was.

Omgang met andere TRSO's: Gülen-aanhangers welkom, terroristen niet

SICN meldt dat er mensen uit de Gülen-beweging bidden in hun moskeeën. Men voegt daaraan toe dat 'dit niet betekent dat we openstaan voor staatsvijanden, terroristen en ronselaars'. Er is wel degelijk een interne controle van moskeebezoekers, maar men weert niet enkel op het feit dat iemand Gülen aanhangt. Ook in een gesprek met de achterban van SICN wordt gezegd dat Gülen-aanhangers welkom zijn in hun moskeeën. De moskee is het huis van God, en daarmee is iedereen welkom. De vervolging van Hizmet-aanhangers in Turkije, lijkt ertoe te leiden dat ook in Nederland aanhangers zich onveilig voelen en daarom de beweging verlaten. SICN merkt dat sommige Gülen-aanhangers zich distantiëren van het gedachtegoed van Gülen. Men voelt zich nu meer thuis bij de SICN moskeeën dan bij die van Diyanet.

Andersom beschouwt platform INS, facilitator van de Hizmet-beweging in Nederland, de beweging en hun koepelorganisatie SICN als gesloten. Men wijst erop dat SICN zich tegen hun dialoogactiviteiten uitspreekt, en dat men in Turkije boeken uitgeeft waarin interreligieuze dialoog verkettert wordt. Volgens platform INS zouden deze boeken voorheen ook in Nederland zijn verspreid. SICN ontkent in Nederland dergelijke boeken verspreid te hebben, en wil niet verantwoordelijk gehouden worden voor in Turkije uitgegeven boeken. 'Als SICN staan wij open voor ontmoeting en verbinding met mensen van verschillende religieuze en culturele achtergronden. De invulling van deze activiteiten verschillen van de aanpak van INS.'

3.3 ISN: werpt zich op als primus inter pares

ISN als beheerder van moskeegebouwen

Nadat in de jaren zeventig moskeeën waren opgericht vanuit lokale organisaties, beheert sinds haar oprichting in 1982 ISN de moskeegebouwen, en heeft die in eigendom. Na aanvang van de gezinshereniging van gastarbeiders groeide de behoefte aan religieuze dienstverlening. ISN organiseert daarom sindsdien de religieuze dienstverlening, zoals preken, godsdienstlessen, bedevaart, uitvaart en gezamenlijk gebed.

Er is de volgende taakverdeling:

- ISN beheert de moskeegebouwen en heeft die in eigendom. ISN is als koepelorganisatie verantwoordelijk voor religieuze dienstverlening, zoals hadj, Koranles en uitvaart.
- Diyanet levert imams. De aanvragen voor een imam worden gedaan door lokale moskeeën. Diyanet blijft werkgever en betaalt het salaris van de imams. De plaatsing bij lokale moskeeën kan als een vorm van detachering beschouwd worden.
- Met Diyanet in Turkije heeft TICF bij de oprichting in 1982 afgesproken dat Diyanet de imams levert. De lokale moskeeën doen een verzoek voor een imam bij het Presidium voor Religieuze Zaken. De lokale besturen vragen de tewerkstellingsvergunning aan. Er zijn nu op die manier imams in 145 moskeeën, waarvan 143 bij moskeeën van ISN. TICF doet ook de landelijke belangenbehartiging.

ISN als primus inter pares van Turkse organisaties in Nederland

Volgens de Duitse onderzoeker Günter Seufert is de komst van Diyanet naar Europa vooral te verklaren als een poging om te voorkomen dat stromingen als Milli Görüş en Süleymancı te veel invloed zouden krijgen¹⁷. Deze rivaliteit is ook in Nederland te herkennen zo wordt in het onderzoek van Sunier en Landman gesteld, al zijn er in de jaren 1990-2000 ook samenwerkingsverbanden met andere TRSO's en met moslimorganisaties uit de andere etnische groepen ontstaan¹⁸. In het gesprek met de achterban van ISN wordt genoemd dat op lokaal niveau wordt samengewerkt met andere TRSO's en dat iedereen welkom is in de moskee.

Tijdens het gesprek met het bestuur van ISN wijst men op het feit dat ISN een rol heeft gespeeld in de oprichting van het Contactorgaan moslims en Overheid (CMO). Op de website van het CMO staat ISN als eerste genoemd bij de aangesloten organisaties.

Ook geeft het bestuur van ISN aan met alle Turkse organisaties in Nederland samen te werken maar dat de Turks-islamitische Culturele Federatie (TICF) hier meer in doet. Op zich zouden andere Turks Nederlandse organisaties aanvragen voor moskeebouw kunnen doen bij ISN, dan zouden in de moskeeën van ISN hiervoor inzamelingen kunnen worden gehouden. Dit lijkt een theoretische mogelijkheid, er zijn geen aanwijzingen dat in het nabije verleden een andere organisatie gebruik heeft gemaakt van deze mogelijkheid.

In ons onderzoek doemt het beeld op van ISN dat streeft naar een rol als primus inter pares van de Turkse organisaties in ons land, en ook redelijk slaagt in het verkrijgen van die rol.

Banden verbroken met Hizmet, aangehaald met SICN en Milli Görüş

Er is enige concurrentie tussen ISN (Diyanet), SICN en Milli Görüş in het werven van leden en het aanbod van religieuze diensten en onderricht. Echte spanningen tussen deze drie stichtingen zien we echter niet. Sinds de coupoging van 15 juli 2016 constateren we wel dat SICN en Milli Görüş hun kritiek op de Turkse overheid en Diyanet verminderen, om hun steun aan de strijd tegen terreur te tonen.

Voor eind 2013 was de relatie tussen de Gülen-beweging en Diyanet goed. Diyanet maakte gebruik van het netwerk dat de Gülen-beweging had opgebouwd in landen zoals Nederland. In december 2013 vertroebelde de relatie, nadat de Turkse justitie onderzoek begon naar corruptie binnen de Turkse overheid en wapensmokkel aan Islamitische Staat, en de regering-Erdoğan de Gülen-beweging ervan beschuldigde het justitieel apparaat met dit doel geïnfiltrerd te hebben. Daarop sloot de Turkse overheid een groot aantal Gülen-scholen in Turkije.

Terwijl Diyanet vanaf begin 2014 de banden met de Hizmet-beweging verbrak, heeft ze die met Milli Görüş aangehaald, zo is onze indruk. Milli Görüş vertelt ons dat de banden met Diyanet (en SICN) inderdaad zijn verbeterd. Wel wordt benadrukt dat de religieuze leer Sunni-Hanafi-Maturidi is, die religie als onderdeel van de samenleving ziet, in plaats van als onderdeel van de overheid.

¹⁷ Seufert, 1999, "Die Türkisch-islamische Union (DITIB) der türkischen Religionsbehörde: Zwischen Integration und Isolation" in Turkish islam and Europe: Europe and Christianity as reflected in Turkish Muslim discourse & Turkish Muslim life in the diaspora. Papers of the Istanbul workshop, October 1996, Türkischer islam und Europa, eds. G. Seufert & J. Waardenburg, Steiner, Stuttgart, pp. 261-294.

¹⁸ Sunier en Landman, p.65

Diyanet staat voor de door de overheid ingegeven, gematigde islam. Principieel neemt Milli Görüş daar afstand van, maar in de praktijk wordt dus samengewerkt.

Na de coupoging van 15 juli 2016, willen de Turks Nederlandse organisaties niet meer samenwerken met aan de Gülen-beweging gelieerde organisaties en personen. In ons onderzoek troffen we een duidelijke anti-Gülen houding aan, niet alleen bij de vertegenwoordigers van andere TRSO's, maar ook onder Turkse Nederlanders in het algemeen.

Totdat tijdens een rechtszaak in Turkije ontkracht is dat de Gülen-beweging achter de coupoging zit, werkt ISN niet samen met organisaties die aan deze beweging gelieerd zijn. ISN geeft aan Turks beleid niet klakkeloos over te nemen, maar dat zelf af te wegen. De keuze om geen zaken met Gülen- of Hizmet-organisaties te willen doen is eveneens zelfstandig genomen, zo zegt men. De achterban van Hizmet ervaart een hetze tegen hen. Als voorbeeld geven zij dat in de nieuwsbrief van Diyanet letterlijk stond dat Diyanet gaat strijden tegen de Gülenisten. ISN reageert dat ze duidelijk heeft gecommuniceerd dat geweld, bedreigingen en intimidatie onacceptabel zijn. 'Moskeebezoekers zijn tot rust en kalmte opgeroepen', aldus ISN. Verder vindt men dat alle misdragingen bij de politie gemeld moeten worden.

Hizmet-bezoekers in Diyanet moskeeën: niet welkom, maar niet structureel geweerd

Platform INS zegt ons dat al voor de coupoging Hizmet-mensen uit moskeebesturen werden gezet. Het is volgens hen dus onjuist dat Diyanet politiek neutraal is. Sommige bestuurders en imams van Diyanet moskeeën hebben, volgens platform INS, openlijk gezegd dat ze landverraders en terroristen zijn. Sommige Hizmet-mensen zijn in moskeeën aangesproken en fysiek aangevallen door andere moskeegangers, zelfs door bestuursleden en imams. Het landelijke Hizmet-overleg stelt dat 'Diyanet op haar Nederlandse website had vermeld dat ze de Gülen- beweging zal bestrijden, maar dat later weer heeft verwijderd'. Tenslotte vertelt men ons dat er nog steeds moskeeën zijn die bij de ingang criteria ophangen over wie wel en niet naar binnen mag, en zou in die criteria staan dat Hizmet-mensen geweerd moeten worden.

Aanhangers van de Hizmet-beweging zijn volgens het bestuur van ISN nog steeds welkom in de ISN moskeeën, en men zegt niet naar politieke of ideologische voorkeuren van moskeegangers te vragen. 'Kort na de vrijdelde coup waren er akkefietjes, maar nu niet meer' zo geeft het bestuur van ISN aan. ISN kent geen actuele incidenten waarbij aanhangers van de Hizmet-beweging geweerd zijn uit Diyanet moskeeën. Daarentegen zal ISN geen zalen verhuren aan een Hizmet-organisatie, net zo min als aan een PKK organisatie.

3.4 Milli Görüş: aansturing van bovenaf, ruimte voor initiatieven van onderop

Landelijke/federale aansturing van lokale afdelingen

In 1981 is een federatie opgezet in Nederland, die sinds 1997 is opgesplitst in twee federaties, met 19 afdelingen in Zuid-Nederland en 22 afdelingen in Noord-Nederland. Bijna alle afdelingen zijn een stichting. Afdelingsvoorzitters worden gekozen door de leden, waarna die de overige bestuursleden kiezen. Deze verkiezingen worden begeleid door de federaties Noord en Zuid, op een vergelijkbare wijze als de begeleiding van de verkiezing van federatievoorzitters door het Duitse hoofdkantoor (zie paragraaf 4.4). Hoewel de twee federaties in ons land de lokale afdelingen niet lijken aan te sturen in hun dagelijkse activiteiten, is via de benoemingen van de afdelingsvoorzitters dus wel federale/landelijke aansturing mogelijk. Statutair gezien, heeft SICN nog meer mogelijkheden tot landelijke aansturing dan Milli Görüş.

Hoewel binnen Milli Görüş aansturing van bovenaf duidelijk is geregeld, is wel degelijk ruimte voor bottom-up initiatieven. Een voorbeeld zijn de studentenafdelingen, die na een initiatief van onderop zijn ontstaan. 'Als Nederlandse federatie zijnde is er vrijheid, maar je behoort wel tot een wereldwijde beweging. En dan voeg je je.' Het hoofdkantoor staat niet toe dat Turkse politieke partijen Milli Görüş-afdelingen bezoeken.

DemNed wijst op Musiad, een vereniging voor Turkse gelovige ondernemers, die onderdeel van Milli Görüş zou zijn, en waarbij samengewerkt zou worden met Diyanet. De Nederlandse federaties van Milli Görüş leggen uit dat dat Musiad geen onderdeel van hun organisaties is: 'Musiad is opgericht door sympathisanten van Milli Görüş en sinds de jaren negentig is Musiad een afzonderlijke organisatie. Er is in het geheel geen sprake van formele dan wel informele samenwerking. Zakenlieden die lid zijn van Milli Görüş kunnen uiteraard ook lid zijn van Musiad of een andere ondernemersvereniging.'

Theologisch verschil met Diyanet, in de praktijk toenadering

Vertegenwoordigers van Milli Görüş wijzen ons op hun religieuze leer, Sunni-Hanafi-Maturidi, die religie als onderdeel van de samenleving ziet, in plaats van als onderdeel van de overheid. Hoewel Diyanet in dezelfde religieuze leer van Sunni-Hanafi-Maturidi opereert, staat die voor de door de overheid gefaciliteerde islam. Principieel neemt Milli Görüş daar afstand van. Dat laat onverlet dat men na de coup poging 'enige toenadering' ervaart van Diyanet. Hoewel Milli Görüş zegt afstand te bewaren, constateert Sprangers dat na een meer liberale periode, de AKP weer richting haar bakermat opschuift, namelijk de conservatieve ideologie van Milli Görüş. Ook Platform INS ziet dat Milli Görüş Europa (inclusief Nederland) dichter bij de AKP en Diyanet komt te staan, in tegenstelling tot Milli Görüş in Turkije. Jongeren van Diyanet en Milli Görüş gaan naar elkaars activiteiten, zo wordt ons in groepsgesprekken verteld. Op basis van ons onderzoek, doemt het beeld op dat de toenadering tussen Diyanet en Milli Görüş vooral op initiatief van die eerste is, en door die laatste soms als beklemmend wordt ervaren.

Er zijn ook nogal wat Turkse Nederlanders die vinden 'dat de aandacht voor incidenten tegen Hizmet-aanhangers overtrokken is; er waren na de arrestatie van [PKK leider] Öcalan meer spanningen dan na de coup', aldus Milli Görüş.

3.5 Hizmet: buitengesloten door andere TRSO's, Turkse media en overheid

Over de ware aard van de Hizmet-beweging wordt volop gespeculeerd. Ten behoeve van ons onderzoek zijn er twee prangende vragen. Ten eerste is het de vraag in welke mate de Hizmet-beweging in ons land de losse beweging is die ze zegt te zijn, zonder veel interne hiërarchie en aansturing. Ten tweede geldt de vraag in welke mate er buitenlandse beïnvloeding is.

Hizmet in Nederland: een beweging met informele overleggen

Het in Amsterdam gehuisveste Platform INS, een stichting met drie bestuursleden en een directeur, is de spreekbuis van de Hizmet-beweging in ons land, zeker sinds de vervolging van de beweging in Turkije. Platform INS heeft diverse voorlopers gekend, voor het eerst opgericht in 1996. Men benadrukt dat Hizmet geen formele organisatie is, en Platform INS louter een landelijk Hizmet-overleg faciliteert. De beweging wordt op een overtuigende wijze gepresenteerd als een netwerk van sociaal betrokken mensen die op het gebied van onderwijs, dialoog en liefdadigheidswerk actief willen zijn. Daaruit voortkomende initiatieven zouden vervolgens niet door het landelijke Hizmet-overleg of Platform INS worden aangestuurd. In de interviews en groepsgesprekken werd door

Wat zijn dat nou voor clubs?

buitenstaanders geregeld gespeculeerd over een strak geleide Hizmet-beweging in ons land. Debatororganisator Veyis Güngör omschrijft de beweging als een piramide. Onderaan zijn mensen die zich van geen kwaad bewust zijn en zich inzetten voor de beweging, maar daarboven hebben de mensen een geheime agenda. De bovenste lagen zijn onzichtbaar en niemand weet hoe deze lagen in elkaar zitten en wie daarin zitten. In ons onderzoek zijn er echter geen verifieerbare voorbeelden aangereikt van dergelijke strakke leiding van bovenaf.

Deelname aan het landelijke Hizmet-overleg zou op persoonlijke titel zijn. We hebben geen formele benoeming of verkiezing van leden geconstateerd. Drie jaar geleden is het landelijke Hizmet-overleg geïnitieerd door 13 of 14 mensen uit de beweging. Daarvoor was er minder gestructureerd overleg. Inmiddels zijn er ook lokale en provinciale overleggen. Platform INS geeft aan dat men de verslagen van het landelijk Hizmet-overleg wenst te publiceren op haar website, maar huiverig is met het delen van namen van deelnemers vanwege vervolging in Turkije. De deelnemers zijn bekenden van elkaar, genieten draagvlak en enig aanzien binnen de beweging. Als iemand al een tijd actief is en zijn of haar toegevoegde waarde heeft bewezen, wordt hij of zij uitgenodigd voor het overleg.

Het landelijke Hizmet-overleg ontkent het bestaan van formele leiders binnen de Nederlandse Hizmet-beweging. Het fenomeen van abi (oudere broer) en abla (oudere zus) wordt geduid als iemand die meer ervaring binnen de beweging heeft en respect verdient. Verder is het zo dat degene die een overleg voorziet ook abi of abla wordt genoemd. Dat hoeft niet ieder overleg dezelfde persoon te zijn. Een volgend overleg kan er een andere gespreksleider zijn. Zelfs bij thematische inleiders en wisselende gespreksleiders lijkt het ons aannemelijk dat het landelijke Hizmet-overleg en het Platform INS en/of hun informele trekkers meer richting geven aan de beweging dan wordt voorgedaan. Mustafa Aslan, voorheen aanhanger van de Hizmet-beweging, stelt dat er wel degelijk één structurele Abi voor Nederland is, en verder Abi's voor steden, maar daarbij moet aangetekend worden dat hij aangeeft geen toegang tot deze leiders gekregen te hebben.

Hizmet initiatieven of Gülenistische organisaties?

Platform INS noemt de lokale/regionale overleggen in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag, Utrecht, Tilburg, Nijmegen-Arnhem en Oost-Nederland. Er is bij gesprekspartners geen eenduidig en scherp beeld van het aantal regionale en lokale overleggen. Het zou kunnen, zo stelt men, dat in bijvoorbeeld Groningen mensen een lokaal overleg starten zonder dat het landelijke Hizmet-overleg dat weet. Vaak legt men dan wel contact. Ongeveer zeven grootstedelijke en regionale/provinciale overleggen staan in contact met het landelijke gremium. En daaronder zijn buurtinitiatieven. Lokale/regionale overleggen kunnen afgevaardigden sturen of uitgenodigd worden om deel te nemen aan het landelijke overleg.

Deelnemers aan landelijke en lokale Hizmet-overleggen bespreken daar geregeld maatschappelijke initiatieven die men wil ontplooiën. Anderen worden dan uitgenodigd om bij te dragen aan de realisatie daarvan. Dwang of drang om mee te doen wordt ontkend. Vanuit het Hizmet-overleg kan er ook een negatief advies komen, maar dat is niet bindend. Dergelijke in Hizmet-overleggen besproken initiatieven, leiden geregeld tot het oprichten van een formele organisatie, zoals een stichting met een eigen bestuur. We constateren dat omstanders dit dan typeren als Gülenistische organisaties, hoewel de beweging zelf zo'n kwalificatie niet zal delen. We vinden het aannemelijk dat dergelijke Gülenistische organisaties – organisaties geïnitieerd in een Hizmet-overleg en/of geleid door mensen uit de beweging – niet in hun dagelijkse operatie worden aangestuurd door het landelijke Hizmet-overleg of Platform INS. De capaciteit om bijvoorbeeld scholen op die manier verhuld aan te sturen, ontbreekt. Bovendien bestaat de leiding van bijna alle Gülenistische

Wat zijn dat nou voor clubs?

organisaties uit een gemengd gezelschap, inclusief mensen die niet tot de Hizmet-beweging behoren. Dat laat onverlet dat de Hizmet-overleggen in hun bespreking van bestaande initiatieven elkaar zullen inspireren en corrigeren. We achten dat vergelijkbaar met de schooldirecteur die managementuitdagingen bespreekt met andere leidinggevendenden in het onderwijs in een interview. Indien die interviewsessie begeleid wordt door de brancheorganisatie, is de vergelijking compleet.

Andere TRSO's hebben samenwerking en omgang verbroken

De drie andere TRSO's hebben de samenwerking en zelfs omgang met Platform INS, beschouwd als de vertegenwoordiger van de Hizmet-beweging in Nederland, verbroken. Zoals hierboven geschetst, geven ze aan dat Hizmet-mensen niet uit hun moskeeën worden geweerd, wat grotendeels wordt betwist door Platform INS, maar over de samenwerking met Platform INS en andere Gülenistische organisaties is geen verschil van mening – die heeft men inderdaad opgezegd. Over wat een Gülenistische organisatie in Nederland is, kan meningsverschil bestaan, maar in dit geval gaat het in ieder geval om organisaties die worden geleid door openlijke sympathisanten van de beweging.

Het landelijke Hizmet-overleg stelt dat diverse Turks Nederlandse organisaties de Hizmet-beweging als een terroristische organisatie bestempelen. In ons onderzoek hebben we geconstateerd dat het inderdaad gemeengoed is om deze kwalificatie van de Turkse overheid over te nemen. In ieder geval wenst men niet met Gülenistische organisaties samen te werken zolang de beweging in Turkije in staat van beschuldiging is gesteld. Dat de drie andere TRSO's beamen dat de vervolging in Turkije van de Gülen-beweging als terreurorganisatie, volgend op de coupoging van 15 juli 2016, voor hen aanleiding is om de samenwerking en omgang met Gülenistische organisaties in Nederland te verbreken, is te beschouwen als een vorm van buitenlandse beïnvloeding. Bij elk van de drie TRSO's lijkt dit eerder een eigen keus dan afgedwongen door de Turkse autoriteiten; men kiest er zelf voor om het (vervolgings)beleid van de Turkse overheid van invloed te laten zijn op hun omgang met een andere Turks Nederlandse organisatie.

Platform INS gaat verder, en wijst het corruptieonderzoek in 2013 aan als reden voor zowel de Turkse autoriteiten als de TRSO's in Nederland om afstand te nemen van door Gülen geïnspireerde organisaties. Eind 2013 strekte een justitieel corruptieonderzoek in Turkije zich uit tot landelijke autoriteiten en politici, en beschuldigde de regering de Gülen-beweging ervan de rechterlijke macht geïnfiltrerd te hebben met dit doel. Deze claim van Platform INS lijkt terecht. Door ons geraadpleegde experts wijzen hier ook op. Sprangers constateert dat de andere TRSO's al vanaf december 2013 hun banden met Gülenistische organisaties verbreken. Lesage constateert dat ook in België al vanaf eind 2013 gebroken wordt met Fedactio, de spreekbuis van de Gülen-beweging daar.

Het landelijke Hizmet-overleg stelt dat de uitsluiting van de Gülen-beweging in Turkije te relateren is aan de contacten die voorman Fethullah Gülen vanaf medio jaren negentig aanging met joodse en christelijke (Armeens, Grieks orthodox, protestants en katholiek) voorlieden, alsmede de oprichting in 1994 van de Stichting Schrijvers en Journalisten en zijn bezoek aan de Paus. Nationalisten en conservatieven zouden hem toen als landverrader hebben bestempeld. Het landelijke Hizmet-overleg stelt dat al vanaf 1995 of 1996 voor de moskeeën brieven, cd's en boeken worden uitgereikt aan Turkse Nederlanders om te waarschuwen tegen landverrader Gülen en de gevaren van interreligieuze dialoog. In ons onderzoek zijn geen verifieerbare voorbeelden aangetroffen van moskeeën waar dergelijke propaganda aan Turkse Nederlanders wordt uitgereikt, in ieder geval niet recent en structureel.

Wat zijn dat nou voor clubs?

De uitsluiting wordt sterk 'gemotiveerd' door de Turkse overheid, waarbij geprobeerd wordt om een gevoel van samenhang te creëren/versterken onder de overige Turkse organisaties, aldus de Hizmet-achterban. Hizmet waarschuwt dat 'de Nederlandse overheid ervoor moet waken dat ze hierin niet meegaat.' Als Turks Nederlandse organisaties en bewegingen uitgenodigd worden, moet Hizmet niet worden genegeerd omdat anderen niet met hen om tafel willen zitten. Platform INS noemt hierbij een voorbeeld uit Rotterdam. Daar nodigde de burgemeester alle Turks Nederlandse organisaties en bewegingen uit. Een aantal kwam niet, omdat ze niet met Gülen-aanhangers om tafel willen. De burgemeester heeft toen afzonderlijk met zowel Hizmet als andere organisaties gesproken, waarmee ze hun doel bereikt hebben – een overleg met de overheid zonder Gülen erbij.

De Hizmet-beweging richt zich op dialoog, aldus de achterban. Het feit dat de beweging onderwijs belangrijker vindt dan een moskee, wordt niet begrepen door de andere TRSO's, zo stelt men.

Weren van Hizmet-aanhangers uit moskeeën

Het is voor ons als onderzoekers moeizaam gebleken om exact vast te stellen in welke mate Hizmet-aanhangers worden geweerd uit Diyanet moskeeën in Nederland. Veel is van horen zeggen. Iedereen die we hebben gesproken, inclusief niet aan Hizmet of Diyanet verbonden gesprekspartners, onderschrijven dat elke moskee een huis van God is, en het niet aan de beheerders is om iemand te verhinderen het gebed te verrichten. In het algemeen lijkt deze gedragsregel te werken, en bovendien een krachtig argument. Verifieerbare bewijzen van structurele en fysieke uitsluiting hebben we niet aangetroffen. Wel zijn er zeker aanwijzingen dat in individuele gevallen Hizmet-aanhangers te verstaan is gegeven om te vertrekken, meer door andere moskeegangers dan door bestuurders, meer direct na de coup poging (zomer 2016) dan enige maanden daarna en meer in grote steden dan in kleine gemeenten. Dat deze incidenten nu minder spelen dan destijds komt niet alleen omdat de gemoederen zijn bedaard, maar ook omdat Hizmet-aanhangers (dergelijke) moskeeën zijn gaan mijden.

Dat aanhangers van de Hizmet-beweging in Nederland zich niet langer welkom voelen bij veruit de meeste moskeeën van de andere drie TRSO's, is duidelijk en aannemelijk. Zeker indien ze openlijk voor hun sympathie voor Gülen uitkomen, zullen ze zich allesbehalve welkom voelen in veruit de meeste moskeeën van ISN, maar ook SICN en Milli Görüş. De Hizmet-beweging beheert in Nederland geen eigen moskeeën. Men wordt op zijn best gedoogd. Daarvan wordt niet alleen door Hizmet-aanhangers getuigt, maar dat is ook onze indruk vanuit de gesprekken met vertegenwoordigers en aanhangers van de drie andere TRSO's. Hizmet-aanhangers wordt weliswaar niet structureel fysiek de toegang tot moskeeën geweigerd, maar men zal zich er niet welkom voelen door de wijze waarop men bejegend wordt door sommige andere moskeegangers. Tenzij men de sympathie voor Hizmet verhult, wordt die weerstand vaak ook door de bestuurders getolereerd of gestimuleerd. Hier staat tegenover dat er wel degelijk voorbeelden zijn van bestuurders en imams die een actief opendeurenbeleid voor hun moskee voeren en zich daarbij specifiek richten op Hizmet-aanhangers. Zo zou de imam van de Diyanet moskee in Almelo zich expliciet en openlijk hebben gekeerd tegen het weren van Hizmet-aanhangers.

Het vijandelijke klimaat wordt, zo is onze indruk, vooral door Turkse en Turkstalige media gevoed, en niet zozeer en direct door andere TRSO's. Deze media, variërend van kranten en tv tot *social media*, worden in Nederland volop gevolgd. Dat de beïnvloeding van Turkse Nederlanders in de kwestie Gülen niet zozeer direct door TRSO's en Turkse autoriteiten plaatsvindt, maar vooral via Turkse en Turkstalige media verloopt, lijkt onomstreden. In alle door ons gevoerde gesprekken, inclusief die met aanhangers van de Hizmet-beweging en niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, wordt dit onderschreven.

4 Externe invloed

De mate waarin de TRSO's door het buitenland worden aangestuurd en betaald, behoort tot de meest politiek gevoelige onderwerpen van ons onderzoek, zeker daar waar het de al dan niet aanwezige lange arm van Ankara betreft. In hoofdstuk 4 schetsen we de externe invloed op zowel de TRSO's als op de Turkse Nederlanders. Wat die laatste betreft, beschrijven we dat Turkstalige media en *social media* Turkse Nederlanders meer beïnvloeden dan de TRSO's. De externe invloed via Facebook en Turkse nieuwsprogramma's is groter dan die via de vier onderzochte organisaties. De Turkse overheid voert actief beleid om de diaspora op zijn minst in te zetten als informele ambassadeurs. Dat doet ze echter niet alleen en wellicht zelfs niet zozeer via de TRSO's. Zo financiert ze via het Departement voor Turken in het Buitenland (YTB) projecten van de diaspora, ook in Nederland, maar loopt die financiering niet via de vier onderzochte organisaties. Wat buitenlandse gelden betreft, hebben we expliciet de financiering van de bouw van moskeeën bekeken, en daarbij geen buitenlandse financiering aangetroffen.

In de moskeeën die ISN bezit, preken zoals algemeen bekend is, imams die in dienst zijn van de Turkse overheidsorganisatie Diyanet. Daarnaast hebben we in hoofdstuk 4 gedetailleerd aandacht voor de toezichhoudende rol en het voorzitterschap van ISN, die formeel gezien ook nu nog door Turkse Diyanet-ambtenaren worden bekleed, al wordt dit momenteel herzien. Meer dan bij de andere drie organisaties, is hier aansturing van de Turkse overheid mogelijk, ook al vindt die in de praktijk niet plaats wat betreft de dagelijkse gang van zaken. Buitenlandse aansturing is er bij Milli Görüş ook, maar dan door een hoofdkantoor in het Duitse Keulen, dat de twee Nederlandse Milli Görüş federaties via de benoeming van voorzitters en instemming bij belangrijke besluiten aanstuurt. Fethullah Gülen is de onbetwiste inspirator van de Hizmet-beweging, ook in Nederland, maar directe buitenlandse aansturing van Gülenistische organisaties in ons land hebben we niet aangetroffen. Ook bij SICN lijkt de externe invloed beperkt tot inspiratie in plaats van organisatorische en operationele aansturing.

4.1 Algemeen beeld: wel beïnvloeding, geen strakke aansturing van Ankara

Proactief buitenlandbeleid; migranten zijn ambassadeurs

Het specifiek op Turkse burgers in het buitenland gerichte beleid van de huidige Turkse regering wordt gekenmerkt door een offensieve benadering van de diaspora. Het ontwikkelen van hechtere relaties met Turkse migranten wordt gezien als onderdeel van een pro actief buitenlands beleid. Om de positie van Turkije wereldwijd te versterken wordt ingezet op de ca. 6 miljoen in het buitenland levende Turken. Kort gezegd is daarbij het devies: migranten moeten integreren maar toch vooral ook Turks blijven, zo zegt Sprangers. Meer dan onder eerdere regeringen worden Turkse staatsburgers die in het buitenland wonen, als ambassadeurs van Turkije gezien. Volgens Sprangers heeft dit twee oorzaken. Ten eerste voelen de vertegenwoordigers van de AK-partij een grotere mate van verwantschap met de voor het grootste deel uit centraal-Anatolië afkomstige migranten. Ten tweede zijn de in het buitenland wonende Turkse staatsburgers door een wijziging in de Turkse kieswetten (er mag nu ook op de consulaten worden gestemd) electoraal gezien interessant. Aanvankelijk waren deze ca. 6 miljoen migranten vooral van belang vanwege het overboeken van hun spaargelden en financiële ondersteuning voor levensonderhoud van achtergebleven verwanten in Turkije. Door de snelle ontwikkeling van de Turkse economie is het belang daarvan inmiddels verwaarloosbaar (in tegenstelling tot bijvoorbeeld Marokko, waar deze bron van inkomsten naar schatting tussen de 5% en 9% van het BNP zou vormen).

Invloed via media en achterban beïnvloedt TRSO's

Volgens enkele sleutelfiguren zijn de meeste Turks Nederlandse burgers zowel loyaal aan Nederland als Turkije. De ontwikkelingen in Turkije raken hen dan ook direct. De invloed vanuit Turkije op de Turkse Nederlanders vindt echter niet zozeer via de TRSO's plaats, maar vooral via Turkstalige media en *social media*. Je zou zelfs kunnen stellen dat het eerder zo is dat de TRSO's worden beïnvloed door hun achterban, zo constateert debatorganisator Güngör. De organisaties worden door de achterban aangesproken op hun verantwoordelijkheden inzake de ontwikkelingen in Turkije. In het bijzonder kan nog worden gemeld dat veel Turkse Nederlanders onder de indruk zijn van het sterke leiderschap van Erdoğan, zo meent Güngör. Vermeende kritiek van buitenlandse overheden en media op Erdoğan en Turkije, zorgt er juist ook voor dat zij meer loyaal aan Erdoğan en nationalistischer worden. Veel Turkse Nederlanders vinden dat Erdoğan – en in het verlengde daarvan Turkije – onrecht wordt aangedaan.

Invloed vanuit Turkije naar behoefte

De huidige Turkse regering voert een offensief beleid ten aanzien van banden met de Turkse diaspora. Dit houdt in dat de Turkse regering ook investeert in de relatie met diaspora organisaties in Nederland en haar bemoeienis met het wel en wee van Turkse Nederlanders intensiveert. SICN, ISN en Milli Görüş hebben incidentele contacten met het Turkse consulaat in Nederland, maar hechten er alle drie aan om duidelijk te maken dat dit geen periodiek overleg is. Milli Görüş: 'Periodiek overleg met het consulaat is feitelijk onjuist. Wij hebben uiteraard contacten. Wij opereren echter vanuit onze eigen agenda en voeren niet de agenda uit van de Turkse, Nederlandse of welke andere staat. Contact wil niet zeggen aansturing.'

Sprangers stelt: 'Tegelijkertijd dient onderkend te worden dat die lange arm van Ankara ook alleen maar effect sorteert als daar aan de ontvangende kant behoefte aan is. Turkse Nederlanders die zich daar voor afsluiten (een meerderheid) hebben daar doorgaans ook geen last van. Uitzondering is nu de jacht op de FG (FETÖ) beweging, die duidelijk ook gericht is op de diaspora.'¹⁹

Focus Tweede Kamer op TRSO's

Drie van de TRSO's – SICN, ISN en Milli Görüş – noemen de focus van de Nederlandse overheid op de TRSO's als een relevante actualiteit in zichzelf. Men merkt geen pogingen tot beïnvloeding van hun organisaties door de Turkse overheid, maar zegt wel dergelijke beïnvloeding van de Nederlandse overheid te merken, en dan met name de Tweede Kamer. Door na eerdere onderzoeken middels een motie een vervolgonderzoek te wensen, door tijdens dat onderzoek een hoorzitting met TRSO's te organiseren en door moties aan te nemen over onder het niet langer dienen te beschouwen van hen als structurele gesprekspartner in integratiebeleid, ervaren ze dergelijke beïnvloeding.

YTB

Het Departement voor Turken in het Buitenland (YTB²⁰) verstrekt projectsubsidies aan diverse Turks Nederlandse organisaties. Dit ministerie staat onder de directe leiding van vicepremier Bozdağ die tevens verantwoordelijk is voor het ministerie van religieuze zaken, Diyanet. In hoeverre dit ministerie nauwe relaties heeft met de in Nederland wonende Turkse Nederlanders, en zo ja wat die relaties dan precies inhouden, is niet geheel transparant. Een centrale rol daarin speelt de adviesraad van het YTB waarin migranten zitting hebben en ook Turkse Nederlanders. Deze adviesraad komt bijeen in Ankara. Over de rol en invloed van deze adviesraad bestaan verschillende

¹⁹ Position paper Sprangers t.b.v. het rondetafelgesprek in de Tweede Kamer op 5 oktober 2016

²⁰ www.ytb.gov.tr.

Wat zijn dat nou voor clubs?

meningen. Het bestuur van Platform INS geeft bijvoorbeeld aan dat in de adviesraad van het YTB volgens hen diaspora Turken zijn vertegenwoordigd die Erdoğan goedgezind zijn. Of zoals Lesage het formuleert: 'In de Nederlandse pers lees ik een soort horrorverhalen over leden van deze raad die soldaten van Erdoğan zijn en in onze contreien 'lange arm van Ankara' moeten spelen.' Volgens zijn waarnemingen is dit in België zeker niet het geval. In België dient de adviesraad niet ter meerdere eer en glorie van Erdoğan, maar is het vooral een lege doos. Volgens Lesage worden aan de leden van die adviesraad geen instructies gegeven door de Turkse regering, veelmeer gaat het in bijeenkomsten van de adviesraad over het geven van subsidies en over initiatieven gericht op de Turkse taal en lessen daarin. Yusuf Altuntas (voorzitter van Milli Görüş Noord-Nederland) zit in de adviesraad van YTB. Van de andere bestuursleden van de TRSO's is niet bekend of zij in deze adviesraad zitting hebben. Sprangers noemt nog specifiek een bijeenkomst bij de adviesraad in Ankara in juli 2016 – genoemd op de website van YTB – waar in ieder geval alle attachés van de Turkse ambassades in het buitenland vertegenwoordigd waren, dus ook de attachés uit Nederland. Tevens noemt zij nog een volgens haar opvallende ontwikkeling, namelijk de creatie van de functie van sociale attaché op in ieder geval de Turkse ambassade in Nederland. Deze attaché richt zich specifiek op in Nederland levende Turkse vrouwen en kinderen, deze sociale attaché is er gekomen na de affaire Yunus in 2013.

De vier TRSO's die onderwerp van dit onderzoek zijn, ontvangen geen YTB projectsubsidies. De subsidies worden echter ook aangevraagd door organisaties die – veelal informeel – gelieerd zijn aan een TRSO. Binnen de Turks Nederlandse gemeenschappen is er weinig misverstand over dat de YTB subsidies bedoeld zijn om de binding van de diaspora met het thuisland te onderhouden en het beeld van Turkije in het buitenland te bevorderen. Dat wordt veelal niet als kwalijk gezien. Voorstanders van deze subsidiëring vergelijken het met EU gelden voor Nederlandse projecten. Oppositiegroepen hekelen de YTB subsidies. Zo stelt DemNed dat 'bewonderaars van Erdoğan kunnen aankloppen bij het Departement en dan financieel worden ondersteund'. Criticasters zien hoe de YTB subsidies passen in een breder beleid van Turkije om grip te houden op de diaspora. Welzijnswerker en oud-journalist Ilik legt uit dat Turkije net als andere landen een actief buitenlandbeleid voert: 'Turkije probeert eigenlijk iedereen te beïnvloeden en te gebruiken.'

Geld naar Turkije toe

De ontvangst van buitenlandse financiering wordt door de TRSO's betwist. Allen wijzen erop dat het omgekeerde wel klopt, namelijk dat in Nederland geld wordt ingezameld voor maatschappelijke doelen in Turkije en andere buitenlanden. Het gaat om offergeld (Zakat), dat via de TRSO's en aan hen gelieerde organisaties wordt geschonken aan projecten voor minder bedeelden in diverse buitenlanden. Vooral in Afrika is men actief. Er wordt op gewezen dat je daar door de lage prijzen en hoge noden meer goed kan doen met elke euro. Daarnaast wordt ook aan Turkse doelen geschonken.

Dat de geldstromen in ieder geval van Nederland naar Turkije gaan, is niet alleen het beeld van de TRSO vertegenwoordigers, maar wordt breed gedeeld. Veyis Güngör van Turkevi (Turks huis), een debatorganisatie, denkt dat de TRSO's 'in ieder geval geen structurele financiën uit Turkije ontvangen. De financiële stromen zijn juist andersom, dus vanuit Nederland naar Turkije, bijvoorbeeld medefinanciering van offerfeesten en ontwikkelingsprojecten'.

Inkomsten uit giften en diensten

Alle TRSO's schetsen hoe giften van hun achterban de organisatie vooral financieren. Dit betreft zowel incidentele giften als lidmaatschapsgelden, of structurele donaties die als zodanig te kwalificeren zijn. Giften zijn vrijwillig, zo wordt benadrukt. We constateren dat vooral rondom

Wat zijn dat nou voor clubs?

islamitische feestdagen wordt gecollecteerd, en uiteraard vooral met het offerfeest. De mate waarin er structurele contributies zijn, verschilt.

Naast giften, zijn er inkomsten uit diensten. Dat varieert van de huur van zaalruimte tot huiswerkbegeleiding en religieus onderwijs. Niet alleen de vier onderzochte TRSO's doen dit, maar ook andere Turkse organisaties. Zo wijst UETD op haar taalcursussen. DemNed stelt dat sommige TRSO's ook een rol spelen in het ontvangen van pgb gelden voor thuiszorg en behandeling van zieke Turken in Turkije. ISN ontkent dit.

Lange arm: meer via media dan TRSO's

Een belangrijke vraag in ons onderzoek, betreft de mate van beïnvloeding van Turkse Nederlanders vanuit het buitenland, met name Turkije. Beïnvloeding van Nederlandse ingezetenen via de lange arm van Ankara wordt als onwenselijk gezien. De TRSO's zelf ontkennen directe aansturing vanuit Turkije. Sleutelfiguren, experts en Turkse Nederlanders die niet aan één van de TRSO's zijn verbonden, beschrijven dat er via deze vier organisaties geen significante beïnvloeding van de bijna vierhonderdduizend Turkse Nederlanders plaatsvindt. Zoals hierboven geschetst, is de invloed van de TRSO's op de politieke meningsvorming van de meerderheid van hen zeer beperkt.

Dat wil niet zeggen dat men geen beïnvloeding vanuit het Turkse regime ervaart. Die is er wel degelijk, maar vindt vooral via Turkse media plaats. 'De meeste invloed uit Turkije komt door de schotels', zo wordt in een groepsgesprek gezegd. Dat geldt zeker voor ouderen. De tweede en derde generatie wordt tevens volop via *social media* beïnvloed/geïnformeerd. Bovendien ervaren velen de berichtgeving van Nederlandse media en het politieke debat in Nederland over Turkije, de mislukte coup en Turkse Nederlanders als onjuist, te kritisch en grievend. Men geeft aan dat die voor hen grievende en onnodig kritische beeldvorming in Nederland een 'bevestiging is van wat ze hebben gehoord op de Turkse tv'.

Meer invloed van Facebook dan van TRSO

Bijna alle gesprekspartners onderschrijven de invloed van Turkse media en *social media* op de meningsvorming van Turkse Nederlanders. Turkse en Turkstalige tv bereiken ouderen, waar jongeren ook *social media* als informatiebron hebben. Al zouden TRSO's willen, dan nog zijn ze niet in staat om de meningsvorming van veel Turkse Nederlanders te beïnvloeden, zo stellen sleutelfiguren die niet tot de vier organisaties behoren en goed zicht hebben op de betreffende gemeenschappen. Jongerenwerker Ibrahim Tokmak: 'Als jongeren al iets van politiek of ideologie aannemen, leren ze dat eerder via Facebook.' *Social media* en internet werken hierbij als een vindplaats van gezochte meningen, een echo van het eigen gelijk, net zoals dat bij andere jongeren met andere kwesties gebeurt. In hun meningsvorming vinden ze 'plekken waar dezelfde boodschap wordt herhaald'.

Hoewel sommige TRSO's en Turkse Nederlanders zichzelf volop laten horen over politieke en religieuze kwesties in Turkije en Nederland, geven veel gesprekspartners aan dat velen zich juist niet roeren. Men mijdt om openlijk met elkaar van mening te verschillen, zeker over religie en Turkse politiek. Dat was altijd al zo, maar is na de verijdelde coup versterkt, zeker onder jongeren die contacten hebben met leeftijdsgenoten uit diverse Turks Nederlandse groepen. Jongeren 'zijn voorzichtig in het uiten van hun mening', aldus Tokmak.

Hoewel de TRSO's in het algemeen dus niet in staat zijn om Turkse Nederlanders en masse te beïnvloeden, zijn in ons onderzoek wel degelijk gevallen van duidelijke beïnvloeding gemeld. Zo getuigden diverse gesprekspartners van bussen, door ISN/Diyanet geregeld, die oudere Turkse

Nederlanders vervoerden naar het consulaat om deel te nemen aan de Turkse parlementsverkiezingen van 1 november 2015. ISN reageert dat deze bussen een initiatief van individuen betrof, en niet door de organisatie ISN zijn geregeld.

Relaties met de regering en andere politieke of religieuze organisaties

Over het algemeen kan worden gezegd dat veel van de TRSO's relaties hebben met hun *counterparts* in het buitenland of in Turkije, bijvoorbeeld het hoofdkantoor van Milli Görüş in Duitsland of dus met het consulaat of de ambassade in Nederland. Eén van de geïnterviewde sleutelfiguren, debatorganisator Güngör, geeft aan dat veel Turks Nederlandse organisaties in meer of mindere mate zijn gelieerd aan een politieke of religieuze organisatie, hier in Nederland dan wel in Turkije.

4.2 SICN: soefisme als bindmiddel en richtsnoer

Geen aanwijzingen voor buitenlandse aansturing

We hebben geen aanwijzingen aangetroffen van buitenlandse aansturing. SICN is wel betrokken bij een groter geheel van verwante organisaties in Europa met het hoofdkwartier in Keulen; VIKZ (Verband der Islamischen Kulturzentren, in het Turks İslam Kültür Merkezleri Birliği, IKMB²¹), dat nauw verbonden is met de Süleymanlıcî-federatie in Istanbul. SICN zelf wijst erop dat er geen buitenlandse aansturing is. In de statuten zijn geen bepalingen aanwezig zoals bij ISN en Milli Görüş, waar respectievelijk de Turkse overheid invloed heeft op de samenstelling van een algemeen bestuur en een hoofdkantoor in Duitsland de voorzitters benoemt. Voor buitenlandse beïnvloeding hebben we in ons onderzoek ook geen aanwijzingen aangetroffen, al moet daar bij worden aangetekend dat de organisatie door veel Turkse Nederlanders die we spraken als gesloten wordt ervaren, en ze zeggen hier weinig zicht op te hebben. Het gesprek met de lokale Süleymanlıcî achterban in Nederland vonden we openhartig en men was overtuigend in de stelling dat er geen buitenlandse beïnvloeding op lokaal niveau is. 'Op landelijk niveau weten we dit niet.' Men richt zich op lokale problemen in de eigen gemeenschap, en betitelt Turken in Turkije als moderner dan zichzelf. 'We zijn hier in Nederland geen gemeente van Turkije.' Er is een geestelijke band, maar geen beïnvloeding, zo stelt men.

SICN deelt haar inspiratie door de geestelijke Suleyman Hilmi Tunahan (1888-1959) met organisaties in andere landen. Dit lijkt zich te beperken tot zielsverwantschap, zonder internationale aansturing. SICN zelf wijst op de spirituele, soefistische invulling van het geloof, die niet gericht is op organisatorische banden.

Geen aanwijzingen voor buitenlandse financiering

Voor financiering uit Turkije hebben we geen aanwijzingen aangetroffen, althans wat de stichting SICN zelf betreft. SICN licht toe dat ze louter donaties en giften krijgt van mensen uit Nederland. In het algemeen komen giften van moskeegangers. Vooral ondernemers geven meer. Men heeft relatief veel donaties in natura, zoals levensmiddelen en vrijwilligerswerk.

SICN vertegenwoordigers overleggen in Turkije met andere Süleymanlıcî organisaties: 'Er vindt overleg plaats met diverse organisaties in Turkije die ook geïnspireerd zijn door Suleyman Hilmi Tunahan. Deze overleggen zijn vooral gericht op [religieuze] kennisuitwisseling. We worden noch aangestuurd, noch gefinancierd door deze organisaties.' Naar het zich laat aanzien wordt dit terecht

---

²¹ Ziel und Zweck der Verbandsarbeit ist die religiöse, soziale und kulturelle Betreuung von Muslimen in Deutschland, zie www.vikz.de.

grotendeels als een religieuze kennisuitwisseling gepresenteerd. Er zijn door ons ook geen aanwijzingen aangetroffen voor aansturing en financiering door deze buitenlandse gesprekspartners.

SICN: geen projectsubsidies van YTB ontvangen

Hoewel SICN zelf geen buitenlandse financiering lijkt te ontvangen, is het de vraag of sommige projecten van gelieerde entiteiten wel projectsubsidies van het Departement voor Turken in het Buitenland (YTB) hebben ontvangen. Waar aan andere TRSO's gelieerde (project)organisaties YTB projectsubsidies hebben ontvangen, stelt SICN dat 'SICN *en aangesloten organisaties* tot nu toe nooit een beroep hebben gedaan op YTB subsidies.' Ook de lokale achterban is wars van buitenlandse financiering. 'Wie betaalt die bepaalt. Dat willen we dus niet. We willen zelf de leiding hebben en onze eigen toekomst bepalen.'

SICN werkt samen met projecten voor huiswerkbegeleiding en educatiecentra, en benadrukt dat die niet door de stichting worden uitgevoerd. Men wijst op Educatie Centrum Nederland (ECN), een koepelorgaan van dergelijke projecten en stichtingen, waarmee ze structureel samenwerken. YTB financiering wordt weersproken: 'SICN werkt samen met de brancheorganisatie ECN. Ook deze organisatie geeft bij navraag aan nooit een beroep gedaan te hebben op YTB subsidies'. Niet alleen de landelijke leiding maar ook de lokale achterban van de beweging hamert op haar zelfstandigheid ten opzichte van de Turkse overheid: 'De kracht van de verankering met de Nederlandse samenleving, ligt erin dat er geen band is met Turkije en/of Erdoğan, niet qua samenwerking en ook niet op financieel vlak.'

4.3 ISN: geen dagelijkse aansturing door Ankara, mogelijkheden wel aanwezig

Geen dagelijkse aansturing door Ankara, mogelijkheden daartoe wel aanwezig

In ons onderzoek hebben we geen aanwijzingen aangetroffen van directe en structurele aansturing van de dagelijkse werkzaamheden van ISN door de Turkse overheid. De dagelijkse aansturing gebeurt door in ons land gewortelde Nederlandse Turken, die lokaal actief zijn. Wel constateren we dat er twee mogelijkheden voorhanden zijn van aansturing door Turkse overheidsmedewerkers:

- De attaché voor godsdienstzaken van de Turkse ambassade in Den Haag, ook wel bekend als het Presidium voor Religieuze Zaken, was tot voor kort actief als voorzitter van ISN. Dit is dus een diplomaat en medewerker van Diyanet, uitgezonden door de Turkse overheid voor vier jaar. Formeel gezien bekleedt hij het voorzitterschap nog steeds. Enige tijd na ons interview met ISN kwam er kritiek van het Nederlandse kabinet op deze dubbelrol, en volgden zowel een gesprek van de Nederlandse minister van buitenlandse zaken met de Turkse tijdelijk zaakgelastigde, alsmede een overleg van de Nederlandse minister van SZW met het ISN bestuur inclusief de voorzitter. Daarna is 'de voorzitter teruggeroepen naar Turkije', aldus ISN. Deze medewerker van Diyanet is echter nog steeds bij de Kamer van Koophandel ingeschreven als ISN voorzitter, en er is ook geen opvolger benoemd.
- Hoewel de bij de Kamer van Koophandel ingeschreven bestuurders Turkse Nederlanders zijn, formeel gezien (nog) met uitzondering van de voorzitter, is er ook een informeel algemeen bestuur van Diyanet medewerkers. Die zijn veelal eerder actief geweest als religieus attaché. Ze zijn niet bij de Kamer van Koophandel ingeschreven, maar komen jaarlijks wel bijeen en opereren daarbij volgens het ISN bestuur als hun toezichhouders: men heeft 'als taak om te toetsen of de missie, visie en taakuitvoering van ISN conform de Diyanet leer is'. Deze toezichhouders stellen vragen over financiën en beleidsuitvoering die door het ISN bestuur

Wat zijn dat nou voor clubs?

worden beantwoord. Statutenwijzigingen van ISN worden aan deze Diyanet medewerkers in Turkije voorgelegd.

We vinden het onwenselijk dat Turkse Diyanet medewerkers, veelal (oud-)diplomaten, vanuit Ankara de mogelijkheid hebben om mede te bepalen wat er gebeurt met een Nederlandse stichting, die 143 moskeepanden met een boekwaarde van zo'n 200 miljoen euro bezit. Dat is de grootste groep Turks Nederlandse gebedshuizen in ons land, die bepalend zijn voor de geloofsbeleving van veel moslims in ons land en een aanspreekpunt vormen voor lokale bestuurders en publieke professionals, variërend van de school tot de wijkagent. De nu niet geconstateerde maar in principe wel mogelijke aansturing door de Turkse overheid, kan zich daarmee ook gemakkelijk uitstrekken tot het lokale niveau van plaatselijke moskeestichtingen in ons land.

Tijdens ons onderzoek heeft ISN een commissie ingesteld om de organisatiestructuur te herzien. Halverwege 2017 wordt een advies verwacht. We juichen dit toe. We bevelen ISN aan om deze gelegenheid te gebruiken om formeel en in de praktijk een einde te maken aan zowel de dubbelrol van attaché voor godsdienstzaken en ISN voorzitter als de toezichhoudende rol van Diyanet medewerkers in Turkije. Hoewel het in Nederland decennia is geaccepteerd dat de Turkse overheidsdienst Diyanet de islambeleving van Turkse Nederlanders heeft beïnvloed, is dat de afgelopen jaren gewijzigd. De bestuursstructuur van ISN dient volgens ons hierbij aan te sluiten.

De vrijdagpreek: input vanuit Ankara louter religieus

Een onderdeel van de vrijdagpreken wordt aangereikt door Diyanet uit Turkije. We hebben geen aanwijzingen dat het hier politieke kwesties betreft. Het gaat om het eerste deel van de preek, dat zich beperkt tot religieuze zaken. Het is gestandaardiseerd en wordt aangereikt door Diyanet uit Turkije, en naar alle Diyanet moskeeën nationaal en internationaal verspreid. Onderwerp van het tweede deel van de preek wordt bepaald door de prekende imam, die maatschappelijke en actuele onderwerpen, gezien vanuit de leer, kan behandelen. ISN heeft de door Diyanet Turkije aangereikte delen gebundeld en vertaald, omdat veel onderwerpen jaarlijks hetzelfde zijn, zoals de Ramadan, de Bedevaart en religieuze feestdagen.

Zoals eerder beschreven, worden veel Turkse Nederlanders over en door de Turkse politiek geïnformeerd via Turkse media, zowel tv als *social media*. De vrijdagpreken van ISN lijken daar geen tot nauwelijks een rol in te hebben, ten opzichte van de informatie van en beïnvloeding door Turkse media.

Op basis van gesprekken concluderen we dat het beeld van overheidsorgaan Diyanet, alsof het aan de leiband van de AKP loopt, te simplistisch is. Diverse experts en buitenstaanders wijzen erop dat Diyanet in een sterke traditie van neutrale waarborg staat. 'Diyanet is geen leger van partijmilitanten', aldus Lesage. Wel zijn er onbevestigde anekdotes over AKP propaganda in Diyanet panden. Massieve propaganda van Diyanet voor de AKP is echter niet aangetoond. Feit is wel dat de meeste Turkse Nederlanders op de AKP stemmen, zeker onder de praktiserende gelovigen is de steun groot.

Turkse ambtenaren als imam in Nederland

De Turkse overheidsdienst Diyanet heeft de imams van alle ISN moskeeën in dienst. Alle Diyanet imams zijn in Turkije opgeleid met 11 jaar algemeen vormend onderwijs en 3 jaar theologie. Men beschouwt dat als religieuze dienstverlening aan de diaspora, vanuit een historische missie om een gematigde Turkse staatsreligie te propageren. In de Turkse grondwet van 1982 is vastgelegd dat Diyanet de nationale eenheid en saamhorigheid dient en het beginsel van secularisme respecteert.

Wat zijn dat nou voor clubs?

Hoewel dat laatste goed matcht met het Nederlandse integratiebeleid, bieden deze dienstverbanden een buitenlandse overheid de gelegenheid om de geloofsbeleving te bepalen van veel inwoners van Nederland.

ISN wijst erop dat de uitzending van Turkse imams aanvankelijk 6 jaar was, toen 4 jaar en nu 5 jaar. Dit is vastgesteld door de Nederlandse overheid, om te voorkomen dat imams een verblijfsvergunning zullen aanvragen, zo stelt men. Of Diyanet in Nederland zelf een actief roulatiebeleid nastreeft, hebben we niet kunnen vaststellen. Er zijn wel aanwijzingen dat men een continue band met Turkije nastreeft, onder andere via cursussen en overleg in Turkije. We constateren dat hierdoor hechting met Nederland en kennis van de lokale samenleving bemoeilijkt wordt. Daar staat tegenover dat ISN haar huidige imams uit Turkije cursussen over de Nederlandse taal en cultuur laat volgen. Men benadrukt te streven naar een imamopleiding in Nederland, en nu reeds Turks Nederlandse jongeren een opleiding tot imam aan de Internationale Theologische Faculteit in Turkije te laten volgen, zodat ze daarna als in Nederland gewortelde imams in ons land aan het werk kunnen.

Hoewel de Turkse imams niet bekritiseerd worden, bestaat er veel animo voor de opleiding van Nederlandse imams. In een gesprek met de achterban wordt gesteld: 'Het zou natuurlijk nog mooier zijn indien de imams Nederlands spreken en Nederland kennen.' ISN stimuleert sinds kort het opleiden van Nederlandse imams door Diyanet in Turkije. Inmiddels zijn er op die manier 4 Nederlandse imams opgeleid. Het gaat om in Nederland gewortelde jongvolwassenen.

We hebben veel bezoekers van Diyanet moskeeën gesproken, zowel vertegenwoordigers en achterban van ISN als niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, inclusief criticasters van de huidige Turkse regering. De overgrote meerderheid van zowel voor- als tegenstanders van de regering- Erdoğan stelt dat men nooit heeft meegemaakt dat Diyanet imams zich politiek uiten en opstellen als spreekbuis van het heersende regime, in lijn met het officiële beleid om politiek en religie juist te scheiden. Ook ten aanzien van de Nederlandse politiek constateren de moskeebezoekers neutraliteit, en mengen de imams zich niet in politieke kwesties in ons land. Wel meent de gemêleerde groep moskeebezoekers die wij spraken, dat de focus van de Diyanet imams op Turkije en hun gebrek aan een band met Nederland ertoe bijdragen dat ze religieus-maatschappelijke kwesties vanuit Turks perspectief beschouwen. Dat varieert van het bestrijden van jihadisme tot hun kijk op vrouwenemancipatie. Daarnaast opereren ze als ambassadeurs van de Turkse identiteit. Onze gesprekspartners zien bij de imams geen politieke invloed vanuit Turkije, maar wel een verantwoordelijkheid voor Turkije en het imago van dat land. We achten het daarmee aannemelijk dat Diyanet imams in Nederland geen politiek bedrijven ten gunste van de regering in Ankara. Wel zijn het figuurlijke ambassadeurs van Turkije, die in Nederland een positief beeld van hun thuisland uitdragen. We tekenen hierbij aan dat betreffende groepsgesprekken met moskeegangers eind 2016 en begin 2017 plaatsvonden, enige tijd voor de diplomatieke crisis van begin maart 2017 over Turkse ministers die in ons land campagne wilden voeren voor het Turkse referendum over de macht van de president.

Solide financiering in Nederland: geen buitenlandse bekostiging van moskeeën

Terwijl de imams in de ISN moskeeën betaald worden door de Turkse overheid, zijn de moskeeën (dat is: de moskeegebouwen) gefinancierd door Turkse Nederlanders. We hebben geen aanwijzingen aangetroffen van buitenlandse financiering, zoals wel het geval is bij de bouw van andere moskeeën in ons land. Het is op basis van verstrekte informatie ook niet aannemelijk dat dit gebeurt bij ISN moskeeën. Er is door de jaren heen een solide financieringsconstructie voor nieuwe moskeeën ontstaan.

Wat zijn dat nou voor clubs?

Bij de oprichting van ISN in 1982, waren er enkele moskeepanden in bezit van lokale organisaties. Deze zijn toen (zonder betaling) overgedragen aan ISN. Hiermee is ISN juridisch eigenaar geworden, en bleef het economisch gebruiksrecht bij de lokale organisatie. Sindsdien beoordeelt ISN plannen van lokale organisaties voor de bouw van moskeeën. Lokale organisaties moeten zelf twee derde van de financiering regelen, ISN regelt het resterende gedeelte. Voorheen deden ze dat met hypotheek. Banken, zoals huisbankier ABN, verstrekten hypotheek met de eerder verworven ISN moskeeën als onderpand. ISN heeft inmiddels 143 moskeepanden met een boekwaarde van zo'n 200 miljoen euro.

Inmiddels stapt ISN af van hypotheekaanvragen en is het een *revolving fund* gestart. Dat past ook beter bij het islamitische renteverbod. Meestal zijn er afspraken om binnen 5 of 10 jaar het 'geleende' deel van één derde van de kosten van de moskeebouw te betalen, zonder rente.

Verder is een grote inkomstenbron van ISN een solidariteitsfonds voor repatriëring en uitvaart, evenals de inkomsten van bedevaartreizen en de verkoop van boeken. Op al deze drie activiteiten wordt een marge gemaakt die het *revolving fund* voedt. ISN geeft aan geen buitenlandse financiering te ontvangen. Wel is er samenwerking met onder andere Diyanet voor geldinzameling (offers) naar het buitenland toe.

Financiering van lokale initiatieven en moskeeverenigingen

Lokale organisaties die de moskeeën exploiteren die ISN in bezit heeft, worden gefinancierd door structurele donaties van de moskeegangers – wat je als lidmaatschapsgelden zou kunnen zien – alsmede door incidentele giften en door de verhuur van moskeeruimtes en lokale activiteiten.

ISN geeft aan dat het geen projectsubsidies aanvraagt bij het Departement voor Turken in het Buitenland (YTB). Lokale organisaties die ISN moskeeën exploiteren ontvangen echter wel dergelijke projectsubsidies, bijvoorbeeld voor Turkijereizen en informatiebijeenkomsten, maar niet voor de bouw van moskeeën.

Ook de lokale organisaties zamelen geld in. Welzijnswerker en oud-journalist Ilik stelt dat Diyanet regelmatig geld inzamelt binnen de moskeeën. 'Dat geld gaat naar Ankara.' Dit lijkt te gaan om offergelden voor minder bedeelden in het buitenland. ISN gaf al aan samen te werken met Diyanet bij de inzameling van dergelijke giften van Turkse Nederlanders.

Beeld in de media als Erdoğan-moskee

Het bestuur van ISN hekelt de beeldvorming in media en politiek, waarbij men ter verantwoording wordt geroepen voor aanslagen uit naam van de islam. Ook is het frustrerend om als 'Erdoğan-moskee' gezien te worden; de meerderheid van de achterban die ging stemmen, stemde op hem, maar een dergelijke frame miskent de focus van ISN op Nederland. Het is beledigend dat men denkt dat ISN en haar bestuurders niet zelfstandig en onafhankelijk zijn en aangestuurd kunnen worden door de regering-Erdoğan. Verder is het ook niet zo dat Turkse Nederlanders aan de leiband lopen van ISN. Ook de achterban van ISN geeft aan dat Turkse Nederlanders hun informatie over de situatie in Turkije halen uit de Nederlandse en Turkse media, kranten en TV en via *social media*.

Ontwikkelt Diyanet zich als instrument van Erdoğan?

Dat de positie van Diyanet verandert onder een AKP-regering van Erdoğan, is onomstreden. Zelfs ISN erkent dat 'in tegenstelling tot voorgaande regeringen, de regerende partij [nu] religieus geïnspireerd is, waardoor er meer raakvlakken zijn'. Dat gaat echter niet gepaard met beïnvloeding

van organisaties als ISN, zo stelt men; sinds 1923 garandeert de Turkse overheid immers dat er geen politieke inmenging in religie is. ISN merkt geen verschil op dit vlak met vorige Turkse regeringen. Zeegers wijst erop dat het vroeger voor Turkse Nederlanders alleen mogelijk was om te stemmen in Turkije zelf, en de huidige regering ervoor gezorgd heeft dat er ook stembureaus in Nederland kwamen, op het consulaat. Het overgrote merendeel van de Turkse stemmers in Nederland verkiest de AKP. De Turkse regering overweegt volgens hem om een deel van de parlementszetels te reserveren voor Turken in het buitenland. Debatorganisator Güngör ziet dat de lokale verenigingen van Diyanet moskeeën recent politiek bewuster zijn geworden, zowel van de Turkse als de Nederlandse politiek. 'Men kan echter niet zeggen dat zij voor een bepaalde partij zijn.'

4.4 Milli Görüş: geen lange arm van Ankara maar aansturing vanuit Keulen

Aansturing vanuit Keulen

Wat Milli Görüş in Nederland betreft, is er geen beïnvloeding vanuit een Turkse Milli Görüş organisatie. Na een breuk in 1996 tussen de Milli Görüş-beweging binnen en buiten Turkije, heeft die laatste een hoofdkantoor geopend in het Duitse Kerpen, nabij Keulen. Er is wel degelijk aansturing van de Nederlandse Milli Görüş door Keulen.

Statutair benoemt de in Keulen gevestigde stichting islamitische Gemeinde Milli Görüş (IGMG) de voorzitter en vicevoorzitter van Milli Görüş Noord-Nederland (MGNN) en Milli Görüş Zuid-Nederland (MGZN, of NIF) en benoemen de voorzitters de overige bestuursleden. IGMG kan de bestuursleden ook schorsen of ontslaan. Daarnaast moet IGMG schriftelijk toestemming geven alvorens MGNN en MGZN/ NIF overeenkomsten sluiten. De Nederlandse besturen moeten al haar relevante inkomende en uitgaande post, beleidsnotities, notulen en financiële jaarverslagen vertalen en afschriften aan IGMG sturen. Statuten kunnen alleen na voorafgaande schriftelijke toestemming van IGMG worden gewijzigd. MGNN en MGZN/ NIF noemen zichzelf gezamenlijk de Nederlandse Milli Görüş federatie. Een aparte organisatie – Stichting Nederlandse Moskeeënbouw- en Ondersteuningsgemeenschap (NMOG) – beheert en bouwt de moskeeën; de secretaris van de organisatie is tevens voorzitter van de Duitse organisatie Europäische Moscheebau und Unterstützungsgemeinschaft e.V. (EMUG).

In de praktijk worden er geen MGNN en MGZN/ NIF bestuursleden vanuit Keulen gearachuteerd, en hebben de Turks Nederlandse leden inspraak. Zoals men het zelf stelt: 'De voorzittersverkiezingen van de federaties Noord en Zuid worden begeleid door de islamitische Gemeenschap Milli Görüş in Duitsland.' Dat doen ze ook met de jongerenvoorzitters. Die verkiezing betreft het aanhoren door IGMG van stemmotivaties, vergelijkbaar met stemverklaringen in de Nederlandse politiek. Men streeft daarbij naar de benoeming van een voorzitter die op meer dan een krappe meerderheid kan rekenen. De federatievoorzitters en sommige afdelingsvoorzitters worden betaald. Dergelijke begeleiding vanuit Keulen vindt ook plaats na de verkiezingen, op het gebied van bestuur en leiderschap, en religieus inhoudelijk.

Er zijn 33 IGMG federaties, vooral in West-Europa, en dan met name in Duitsland, maar ook daarbuiten. Op het niveau van de voorzitters, de commissies externe betrekkingen en enkele andere gremia komt men op het hoofdkantoor in Keulen bijeen.

Er is een breuk sinds 1996 tussen de Milli Görüş-beweging in Turkije en de Islamitische Gemeenschap Milli Görüş buiten Turkije. Dit kun je volgens de Nederlandse federaties ook zien aan hun activiteiten. Die waren tot de jaren negentig gericht op Turkije en daarna juist op Nederland.

Wat zijn dat nou voor clubs?

Op basis van onze gesprekken met de vertegenwoordigers en achterban van Milli Görüş, alsmede Turkse Nederlanders die wel zicht op de organisatie hebben maar er niet toe behoren, achten we het zeer onwaarschijnlijk dat er aansturing vanuit Turkije plaatsvindt, niet door de Turkse overheid en niet door de Turkse Milli Görüş. Er is wel degelijk stevige en overigens ook transparante aansturing vanuit het buitenland, maar dat betreft het hoofdkantoor van de Milli Görüş diaspora in Keulen.

Veelal Turkse imams, maar niet in overheidsdienst

Hoewel de Turkse overheid en regerende AKP de samenwerking met Milli Görüş in Turkije zoekt, en ISN/Diyanet hetzelfde in Nederland doen, zijn imams in Nederlandse Milli Görüş moskeeën niet in dienst van de Turkse overheid (Diyanet), maar worden betaald door de lokale gemeenschap. Zeegers 'weet van Turkse imams dat ze liever voor Milli Görüş werken dan voor Diyanet, omdat ze daar meer hun eigen visie van de islam kunnen overbrengen.' Veruit de meeste imams komen uit Turkije. Milli Görüş leidt ook Nederlandse imams op, zij het beperkt. Dat gebeurt in Turkije, maar ook elders.

Ideologische band met Erdoğan

Hoewel de volgelingen van Milli Görüş grondlegger Erbakan met hun Saadet Partisi een andere weg zijn ingeslagen dan de huidige president Erdoğan met zijn AKP, is er wel degelijk een sterke ideologische band tussen Milli Görüş en de huidige regering. Hierdoor ligt een goede relatie tussen Milli Görüş en de Turkse overheid meer voor de hand dan vroeger. Het bestuur geeft aan dat er geen verhoudingen met Turkije zijn in de zin van aansturing. Over de verhouding van de achterban met het huidige regime in Turkije wordt binnen Milli Görüş verschillend gedacht. Moslims zijn onderdrukt geweest in Turkije is het gedeelde gevoel. Nu Erdoğan dat repareert, vinden velen binnen Milli Görüş dat goed. Zo werd het opheffen van het hoofddoekverbod in overheidsinstellingen gesteund, maar de inval in Syrië bekritiseerd. Hierdoor kan volgens ons niet gesproken worden van algemene steun van de Turkse regering. Volgens welzijnswerker en oud-journalist Ilik is er binnen Milli Görüş steeds meer twijfel in hoeverre ze zich als bondgenoot van de Turkse overheid moeten opstellen.

De AKP zoekt nu weer de samenwerking op. Hoewel de meeste Turkse Nederlanders AKP hebben gestemd, en de leden van Milli Görüş in ons land waarschijnlijk ook, hebben we in ons onderzoek geen aanwijzingen aangetroffen van het bedrijven van Turkse politiek binnen de beweging. Men wil de Turkse politiek buiten de deur houden. Zoals in een achterbangesprek gesteld werd: 'Nederlandse politieke partijen zijn welkom, maar Turkse partijen niet.'

Financiering door de leden

Je kan bij Milli Görüş zowel lid van de federatie als van de afdeling zijn. Ook kan je lid zijn van een educatief fonds, het hoofdkantoor, etc. Elk lid betaalt minimaal € 10,- contributie per lidmaatschap, en naar gelang je meer verdient, betaal je meer. De gemiddelde contributie is € 100,- per persoon per maand. Verdere inkomsten bestaan uit giften en uit huiswerkbegeleiding, andere vrijwilligersprojecten en het uitvaartfonds.

Het Europese hoofdkantoor betaalt de Nederlandse federatievoorzitters voor hun werk.

Milli Görüş Noord-Nederland heeft jaren geleden één keer een projectsubsidie gekregen van YTB, ter waarde van € 15.000,-. Milli Görüş Zuid-Nederland heeft nooit dergelijke subsidies gekregen. Er zijn volgens eigen zeggen geen actuele inkomsten van de Turkse overheid. We achten het aannemelijk dat de Turkse overheid de twee Nederlandse federaties inderdaad niet financiert. Wel

ligt het voor de hand dat lokale organisaties, die tot de Milli Görüş-beweging in Nederland behoren, YTB middelen ontvangen voor onder andere educatieve projecten. Deze financiering is niet gericht op de bouw van moskeeën.

Tenslotte zamelt ook Milli Görüş geld in voor minder bedeelden in het buitenland. Daarnaast meldt Zeegers dat enkele jaren geleden onder de leden geld ingezameld werd voor een islamitisch investeringsfonds in Turkije. Ze stelden grote winsten in het vooruitzicht, maar uiteindelijk verdween het geld door corruptie, en bleven gedupeerden in Nederland achter. De Nederlandse Milli Görüş ontkennen een dergelijke betrokkenheid: 'De investeringsfondsen die velen hebben gedupeerd zijn niet verbonden aan Milli Görüş. Milli Görüş heeft niet altijd gepaste afstand gehouden. Hieruit blijkt echter niet dat het ging om fondsen van Milli Görüş of dat Milli Görüş hierdoor is bevoordeeld.'

4.5 Hizmet: een losse beweging, met een leider in Pennsylvania

Pennsylvania: hiërarchische aansturing of spirituele beïnvloeding?

Nog meer dan ten aanzien van het bestaan van hiërarchie binnen Nederland, doen diverse geruchten de ronde over hiërarchische aansturing vanuit het buitenland. Fethullah Gülen is de onbetwiste inspirator van de beweging, ook in Nederland. Alle door ons geïnterviewde leden van de beweging, zowel de officiële vertegenwoordigers als een deel van de achterban, noemen en roemen hem, veelal uit zichzelf. Hij wordt niet bekritiseerd. Dat geldt overigens ook voor de (overleden) inspiratoren van de andere TRSO's.

Platform INS benadrukt dat de benoeming van haar bestuursleden via coöptatie geschiedt. Bij een vacature in het bestuur, worden gegadigden gesproken en benoemd door de zittende bestuursleden. Kandidaten worden binnen de beweging gezocht en vaak ook gevonden, maar het kunnen ook mensen van buiten de Hizmet-beweging zijn. Er wordt ten stelligste ontkend dat er inmenging is van buitenaf, laat staan door Fethullah Gülen of anderen vanuit het buitenland.

Lesage, die aangeeft in 2003-2012 persoonlijk 'een goede relatie met de Gülen-beweging' te hebben gehad, stelt dat 'er wel degelijk sprake is van een organisatie met banden met Fethullah Gülen in Pennsylvania'. Hij baseert zich daarbij op de Hizmet-beweging in België tot 2012. In tegenstelling tot het beeld van wisselende gespreksleiders, had Lesage in de tijd waarin hij zelf een goede relatie met de beweging had, 'weet van een centrale leider, een soort missionaris, die uit Turkije kwam, en contact had met Pennsylvania'. Deze Belgische Abi werd periodiek vervangen. Ook andere leiders van de Belgische beweging waren volgens hem af en toe in Pennsylvania. 'Dit wijst op een hiërarchische lijn.' Beide andere experts die meewerkten aan ons onderzoek, omschrijven de beweging in Nederland als informeel, met veel invloed van Fethullah Gülen.

Ondanks de overvloed aan vermoedens bij omstanders, hebben we geen overtuigende aansturing vanuit het buitenland aangetroffen. Veel beschuldigingen van het tegendeel komen van Turkse Nederlanders die de beweging verdenken van steun aan de verijdelde coup en daarmee terrorisme. Om Gülenistische organisaties in ons land zoals scholen aan te sturen, zou niet alleen de capaciteit in Nederland groter moeten zijn, zoals hierboven beschreven, maar hadden we ook meer aanwijzingen moeten aantreffen van directieven van Fethullah Gülen. De kans dat een hoofdkantoor in Pennsylvania direct bepaalt hoe een school in Amsterdam wordt gerund, achten we daarmee zeer klein. Wel staat vast dat de ideologische inspiratie van de nog levende leider van de beweging groot is, ook op de volgelingen in Nederland. Daardoor worden scholen en andere

Wat zijn dat nou voor clubs?

organisaties in ons land, die worden geleid door trouwe leden van de Hizmet-beweging, beïnvloed door de ideologie en levenslessen van een Turkse geestelijke in de VS. Op diverse confessionele scholen, zeker indien de denominatie actief beleefd wordt, zal de invloed van leiders van internationale religies niet veel minder zijn. Het ontkennen of zelfs verhullen van deze invloed draagt bij de Hizmet-beweging echter bij aan het wantrouwen.

Himmet: benefietbijeenkomsten die beweging financieren

Door mensen uit de Hizmet-beweging zijn op het gebied van onderwijs, dialoog en liefdadigheid stichtingen en organisaties opgericht, soms samen met anderen van buiten de beweging, en soms kwamen die anderen er later bij. Het landelijke Hizmet-overleg stelt dat 'deze organisaties geen onderdeel zijn van de Hizmet-beweging'. Hoewel de Hizmet-overleggen deze organisaties inderdaad niet lijken aan te sturen, constateren we wel dat de beweging benefietbijeenkomsten kent, Himmet genoemd, waar geld verzameld wordt voor deze organisaties.

Een of twee keer per jaar organiseert men Himmets. In ieder geval doet men dat net voor de Ramadan, omdat moslims dan traditioneel donaties (Zakat) geven. Tijdens deze benefietavonden geven een of meerdere organisaties aan hoeveel geld ze nodig hebben om hun project(en) voor het komende jaar te financieren. Ondernemers en andere aanwezigen zeggen tijdens zo'n Himmet een concreet bedrag toe. Er wordt melding gemaakt van aanzienlijke bedragen, tot en met tienduizenden euro's per persoon. De begunstigde organisatie kan daar dan gaande het jaar aanspraak op maken. We constateren dat met deze constructie de financiering niet via Platform INS verloopt, maar direct tussen donateur en begunstigde. Platform INS stelt geen overzicht te hebben van het totaalbedrag dat opgehaald wordt via deze Himmets, maar die 'bedragen in ieder geval niet vele miljoenen euro's, voor zover we daar zicht op hebben'.

Geen financiering uit maar wel aan het buitenland

Platform INS heeft inkomsten door workshops, trainingen, fondsen en giften van particulieren en ondernemers, die de Hizmet-beweging een warm hart toedragen. Er zijn geen geldstromen tussen Platform INS en buitenlandse Hizmetorganisaties, zo stelt men. Wel doneert men aan ontwikkelingsprojecten in Afrika, Oost-Azië en elders, in de vorm van geld en vrijwilligers. Dat gaat om Nederlandse giften aan het buitenland – zoals bijvoorbeeld Mali – niet andersom.

Platform INS stelt verder geen buitenlandse financiering te ontvangen, en bovendien 'verwachten we ook niet dat er in Nederland stichtingen zijn die worden gerund door mensen die geïnspireerd worden door Gülen en tegelijkertijd geld vanuit het buitenland aannemen'. Ten aanzien van EU-subsidies maakt men een uitzondering. We stellen vast dat dit zou betekenen dat Gülenistische organisaties in ons land geen YTB subsidies ontvangen van de Turkse overheid. Dat zal sinds de vervolging van de beweging in Turkije zeker zo zijn, en waarschijnlijk al sinds de beweging werd beschuldigd van het infiltreren van de Turkse justitie om een corruptieonderzoek naar het regime te starten. In de jaren daarvoor, lijken Gülenistische organisaties in ons land wel Turks geld ontvangen te hebben. Zo wijst Sprangers op bijdragen uit het staatsfonds voor de promotie van Turkije (Tanitma Fonu) en vertellen anderen over subsidies van YTB (of voorlopers) in de tijd dat de relaties tussen de beweging en het regime nog goed was. Het landelijke Hizmet-overleg ontkent dat dergelijke financiering heeft plaatsgevonden.

Gülenistische organisaties in ons land zullen momenteel geen financiering van de Turkse overheid ontvangen. Voor financiering vanuit een hoofdkantoor in Pennsylvania hebben we geen enkele aanwijzing aangetroffen. Zeegers meent dat platforms en zelfs scholen van Gülen in Nederland worden gefinancierd door leden van de beweging in Turkije. We sluiten niet uit dat buitenlandse

Wat zijn dat nou voor clubs?

---

aanhangers van de beweging incidenteel doneren aan Nederlandse projecten, al is de uitleg van de vertegenwoordigers van Platform INS dat dit onwaarschijnlijk en onwenselijk is, overtuigend. De beweging richt zich immers vooral op het verzamelen van Nederlands geld voor donaties aan het buitenland, in plaats van andersom. Afrika wordt daar vaak bij genoemd. Er is zelfs een stichting, *Time to help*, dat vanuit de Hizmet-beweging projecten in Afrika ondersteunt. Bij buitenstaanders doen wilde verhalen de ronde over het riant vermogen van de beweging, ook in Nederland. Zoals elders beschreven, richt de beweging zich op beter gesitueerde Turken, qua opleiding, inkomen en maatschappelijke positie. Dat leidt tot afgunst van buitenstaanders. Wel constateren we dat de beweging, haar leden en gelieerde organisaties goed in staat lijken te zijn tot het verwerven van benodigde middelen. Dat gebeurt niet alleen door donaties van aanhangers, maar ook door aanvragen van subsidies bij fondsen en lokale overheden in Nederland. Men lijkt daarin succesvoller dan andere TRSO's.

Hetze vanuit Turkije

De vervolging in Turkije van de Hizmet-beweging reikt tot in Nederland, niet in strafrechtelijke zin maar wel in de vorm van negatieve propaganda vanuit Turkije die Nederland bereikt. Dat gebeurt vooral via de Turkse media. Die melden de kwalificatie door de Turkse overheid van de beweging als een terreurgroep ongefilterd. Zelfs Turkse tv-series zetten de Gülen-beweging negatief neer.

In gesprekken met zowel vertegenwoordigers als leden van de Hizmet-beweging, wordt ons gemeld dat preken in Diyanet moskeeën wel degelijk tegen de Gülen-beweging zijn gericht, en daarmee politiek zijn. Dat zou al langer zo zijn, maar nu helemaal. 'Na juli 2016 is het onbeschaamd en wordt de beweging openlijk zwart gemaakt.' Dat Diyanet imams waarschuwen tegen terreur is bekend en wordt door Diyanet zelfs geprezen. We hebben diverse aanwijzingen dat het daarbij niet alleen gaat om het verfoeien van jihadisme en Islamitische Staat, maar ook om vermeend extremisme van Koerdische organisaties en de Hizmet-beweging. In dat laatste geval gaat het daarbij echter om een beperkt aantal meldingen, vooral direct na de verijdelde coup, en lijken de meeste Diyanet imams in Nederland zich nu verre te houden van deze kwestie, wellicht mede vanwege de aandacht van Nederlandse politiek en media.

Leden van de Hizmet-beweging melden ons dat Turkse parlementsleden tijdens bijeenkomsten in Nederland de hetze tegen hun beweging hebben gevoeld. Organisaties van andere Turkse Nederlanders zouden gastsprekers uit Turkije ontvangen die tegen de Gülen-beweging pleiten, en daarbij de overtuiging van de Turkse overheid uitleggen dat het een terreurbeweging betreft.

5 Rol bij integratie

In dit hoofdstuk komt de rol van de vier onderzochte organisaties bij integratie aan bod. Meer dan bij de onderwerpen in de andere hoofdstukken, is er hier enige overeenstemming tussen de vier betrokken organisaties. Men benadrukt dat ze niet streven naar assimilatie, en er ruimte moet zijn voor de eigen identiteit, cultuur en zeker religie. Men focust vooral op een goede participatie van de eigen groep in de Nederlandse samenleving, en spreekt ook liever van participatie dan integratie. Zeker bij Turkse Nederlanders die in ons land zijn geboren, en vaak ouders hebben die dat ook zijn, wekt het irritatie om gevraagd te worden naar hun integratie in een samenleving die kleurrijk en divers is.

Meer dan de andere drie organisaties, zet de Hizmet-beweging zich in voor een dialoog van de eigen groep met andere groepen in de samenleving. Gevraagd naar normen en waarden die kenmerkend voor Nederland zouden zijn, omarmt men die onomwonden. Hoewel alle vier TRSO's assimilatie afwijzen, is Milli Görüş het meest uitgesproken in het recht op het behoud van een culturele identiteit die meer is dan folklore. Zeker buitenstaanders menen dat SICN zich meer op de eigen groep richt en minder op de rest van de samenleving dan de andere onderzochte organisaties. Alle vier TRSO's maken een scherp onderscheid tussen islam en cultuur; succesvolle integratie (of beter: participatie) zou hun geloofsbeleving niet hoeven inperken. In Nederland gewortelde imams horen daarbij, en worden door alle vier gesteund. Liefst hebben alle vier dan ook een imamopleiding in Nederland, maar bij gebrek daaraan accepteren ze ook buitenlandse imams, met uitzondering van de Hizmet-beweging die geen moskeeën heeft. Verder faciliteert ISN dat Turkse Nederlanders in Turkije worden opgeleid tot imam.

5.1 Algemeen beeld: participatie met behoud eigen identiteit

Meer focus op integratie, op verzoek van achterban

De TRSO's en hun achterban geven allen aan steeds actiever te zijn en meer contact te hebben op lokaal en nationaal niveau met niet Turkse verenigingen en stichtingen, andere geloofsgemeenschappen en lokale bestuurders. Er is meer samenwerking en overleg. Een voorbeeld is het overleg dat in verschillende steden wordt belegd met de burgemeester als er spanningen zijn, of het gemeentelijke overleg tussen alle lokale geloofsgemeenschappen.

Zowel de vertegenwoordigers als hun achterban stellen dat zij zich de laatste jaren steeds actiever zijn gaan inzetten voor de integratie van Turkse Nederlanders. Voornaamste reden is dat de achterban verandert. De tweede en derde generatie Turkse Nederlanders wil in Nederland blijven en bouwt hier een bestaan op. De TRSO's zijn zich daarvan bewust en zijn zich mede daardoor meer op integratie gaan richten. De achterban vraagt om meer focus binnen de organisatie en moskeeën op wat er speelt in Nederland en minder op Turkije. In de groepsgesprekken werd gesteld dat vooral jongere Turkse Nederlanders steeds minder bezig zijn met wat er in Turkije gebeurt. We tekenen hierbij aan dat de groepsgesprekken eind 2016 en begin 2017 plaatsvonden; de tumult rondom de verijdelde staatsgreep in juli 2016 was toen wat weggeëbd, en de diplomatieke crisis tussen Nederland en Turkije over campagneactiviteiten van Turkse ministers in ons land in maart 2017 had toen nog niet plaatsgevonden.

TRSO's dragen bij aan het tegengaan van extremisme

De vertegenwoordigers en hun achterban stellen een duidelijke rol te spelen in het tegengaan van gewelddadig extremisme. Door het gecontroleerd aanbieden van gebedsruimtes, imams en de preken, spelen de TRSO's een rol om de kwaliteit van het geloof te waarborgen. Zij zorgen ervoor

dat de 'mainstream gematigde islamitische leer' wordt verspreid in Nederland en niet de radicale islam. De vier organisaties stellen dat extremisme niet voorkomt binnen hun moskeeën. Of zoals het bestuur van Milli Görüş aangeeft: 'Het niet kennen van de eigen tradities, geloof en roots leidt veel makkelijker tot radicalisering onder jongeren. Men kan hen namelijk daardoor makkelijker van radicale/gewelddadige ideeën overtuigen. Daar zijn jongeren zonder kennis ontvankelijk voor. De politiek lijkt zich hier nog niet van bewust.' Hoewel het geen uitgemaakte zaak is dat radicalisering het beste met religieuze middelen bestreden kan worden, stellen we vast dat de initiatieven van 'het viertal' om gewelddadig extremisme te bestrijden, oprecht zijn en effectief ogen; men zet zich ervoor in dat hun religie niet wordt gekaapt door terroristen.

Participatie met behoud van eigen identiteit

Zowel de door ons geraadpleegde experts en sleutelfiguren, alsmede SICN, Diyanet en Milli Görüş zelf – en in enige mate ook de Hizmet-beweging – wijzen erop dat de TRSO's gefocust zijn op het behouden van de Turkse culturele identiteit. Ze verdedigen de (religieuze) belangen van de Turks Nederlandse moslims en streven naar het behoud van de eigen Turkse en islamitische identiteit en cultuur. Integratie is voor deze vier organisaties dan vooral een plek scheppen waar Turkse Nederlanders zich thuis voelen, en niet het overnemen van alle Nederlandse kernwaarden, cultuur en identiteit. Zij stimuleren en motiveren de achterban om zo goed mogelijk mee te doen in de Nederlandse samenleving. Daarbij hoeven de Turkse Nederlanders volgens de vier onderzochte organisaties niet volledig de Nederlandse cultuur en identiteit over te nemen, nog los van de vraag wat dat precies is. Zij streven naar integratie, geen assimilatie.

Belemmert focus op eigen groep de integratie?

Zeker SICN, Diyanet en Milli Görüş focussen zich vooral op de eigen groep, afgebakend langs etnische en religieuze lijnen. Men streeft naar optimale participatie van de eigen achterban. In diverse interviews proefden we kanttekeningen bij die integratievisie. Htib en DemNed verklaarden expliciet dat een religieuze organisatie niet volledig de integratie kan bevorderen. Door alles vanuit de religie te beredeneren, zich alleen op de eigen achterban te richten en een sterke binding met Turkije, belemmer je dat mensen zich proactief openstellen voor de Nederlandse samenleving. We beschouwen het streven van de TRSO's naar optimale participatie van de eigen achterban in de Nederlandse samenleving als oprecht; de gastarbeidersmentaliteit is definitief weg. Wel constateren we dat de focus op de eigen etnische en religieuze groep, hoewel vergelijkbaar met de emancipatie binnen de eigen zuil in het naoorlogse Nederland, in de hedendaagse open samenleving onvoldoende is voor afdoende integratie. We wijzen er echter op dat de TRSO's zich ook niet verantwoordelijk voelen voor volledige integratie, en daardoor de Nederlandse overheid ook niet verantwoordelijk voor gehouden worden.

Zorgen over ervaren discriminatie en uitsluiting op de arbeidsmarkt

Bij de TRSO's, maar ook in de groepsgesprekken worden zorgen geuit over discriminatie en uitsluiting op de arbeidsmarkt van Turks Nederlandse jongeren. ISN wijst expliciet op moslimhaat: 'het neemt met de dag toe'. De vier organisaties houden zich bezig met deze problemen en vragen de Nederlandse overheid met hen samen te werken en hen te faciliteren, zodat ze mee kunnen helpen met bijvoorbeeld het begeleiden van kwetsbare jongeren. De achterban van SICN geeft bijvoorbeeld aan dat zij de jongeren leren weerbaar te zijn tegen de uitingen van discriminatie. Dat een afwijzing bij een sollicitatie niet altijd discriminerend is en dat ze door moeten gaan en niet een slachtofferrol moeten aannemen. Hoewel TRSO's hierin zeker van betekenis (kunnen) zijn, tekenen we hierbij aan dat ze momenteel maar een klein deel van de betreffende jongeren bereiken.

Activiteiten bevorderen participatie eigen achterban, en soms interactie met omgeving

Naast de vertegenwoordigers en hun achterban werd ook tijdens de twee groepsgesprekken met niet aan de TRSO's gelieerde Turkse Nederlanders aangegeven dat steeds meer activiteiten gericht zijn op de participatie van de achterban in de samenleving. Participatie in de Nederlandse samenleving is dus niet alleen onderdeel van hun visie, zoals hierboven beschreven, maar wordt ook geïmplementeerd via hun activiteiten. Voorbeelden hiervan zijn huiswerkbegeleiding, voetbaltoernooien, debatavonden, informatiebijeenkomsten en Turkse vrouwen die voor de wijk koken.

We zien dat dergelijke (welzijns)activiteiten van lokale afdelingen van TRSO's vooral gericht zijn op de participatie van de eigen achterban. Dat ondersteunt hun integratie wellicht, maar integratie behelst meer dan dat. Activiteiten voor de gehele wijk zijn in de minderheid. De activiteiten zijn niet zozeer Turks, maar worden wel op Turkse Nederlanders toegesneden. Websites van de lokale organisaties zijn soms alleen in het Turks.

In sommige gesprekken over deze lokale (welzijns)activiteiten wordt erop gewezen dat die de buurthuizen vervangen, en zorgen weer voor meer sociale controle en sociale activiteiten in de wijk. Hierbij past volgens ons wel enige zorg. Publiek gefinancierde welzijnsactiviteiten zijn er voor een brede doelgroep en religieus neutraal. Ten aanzien van deze activiteiten wordt door betrokkenen verteld dat 'mensen weer naar de moskee gaan', waar men 'ook omgangsvormen, normen en waarden' leert. Men ziet dat als bevorderend voor de integratie, maar het sluit anderen uiteraard ook uit. Hiermee wordt opnieuw onderschreven dat de TRSO's niet verantwoordelijk zijn voor integratie, en zich vooral richten op participatie van de eigen achterban.

De TRSO's werken de integratie in ieder geval niet tegen

De meeste geïnterviewden vinden dat de vier onderzochte organisaties de integratie van Turkse Nederlanders bevorderen. Vooral de vertegenwoordigers en de achterban vinden dat ze heel actief zijn op dit gebied. Kanttekening hierbij is dat er duidelijk lokale verschillen zijn. De mate van activiteiten rondom integratie en participatie hangt sterk af van het lokale bestuur en in hoeverre de leden actief zijn op dit vlak. In de groepsgesprekken werd ook gesteld dat de TRSO's de integratie bevorderen, maar dat zij hier veel eerder mee hadden kunnen beginnen en dat zij ook actiever kunnen zijn. Tussen de geïnterviewden is er tevens een verschil van mening over wat volledige integratie betekent. Namelijk over de mate waarin de organisaties zich moeten blijven richten op het behoud van de Turkse identiteit en in hoeverre zij moeten stimuleren om de Nederlandse cultuur en identiteit over te nemen. Maar in geen enkel interview kwam naar voren dat de organisaties de integratie actief tegenwerken. We hebben geen aanwijzingen aangetroffen dat een TRSO de participatie van haar achterban in het onderwijs, op de arbeidsmarkt, aan de verkiezingen of een ander aspect van deelname aan de samenleving frustreert.

Normen en waarden die integratie bevorderen of juist botsen

In de achterban- en groepsgesprekken werd duidelijk gesteld dat de TRSO's ervoor zorgen dat Turkse Nederlanders hun geloof kunnen belijden. Het geloof brengt normen en waarden bij. Men wijst op normen en waarden die integratie bevorderen, zoals in harmonie met je omgeving leven, een goede burger zijn en burendrecht respecteren. Enkele sleutelfiguren en Turkse Nederlanders in de groepsgesprekken wijzen ook op botsende normen en waarden, daar waar het geloof anders oordeelt over bepaalde zaken die in de samenleving zijn geaccepteerd, zoals homoseksualiteit. Men haast zich erop te wijzen dat dit niet alleen voor de TRSO's en moslims geldt, maar ook voor andere religies en conservatieve groepen. Dat binnen hun geloof anders naar dit soort zaken wordt gekeken, hoeft volgens bijna alle gesprekspartners niet in strijd met de Nederlandse rechtstaat te zijn.

Sprangers meldt een verschil in de Turkse collectieve cultuur en de meer individualistische Nederlandse cultuur. De beginselen van de Nederlandse maatschappij, zoals zelfbeschikkingsrecht en individuele keuzevrijheid spreken veel Turkse Nederlanders niet aan, dit zijn namelijk individuele waarden. Hoe hoger het opleidingsniveau is, hoe meer waarde wordt gehecht aan de individuele vrijheden. De eerste generatie Turkse Nederlanders kan hier niet veel mee beginnen, aldus Sprangers.

Hameren op integratie wekt irritatie en werkt averechts

Het integratievraagstuk wekt direct kritische reacties op binnen alle zeven de groepsgesprekken met Turkse Nederlanders. Veelgehoorde reacties zijn: 'waarom toch altijd weer die vraag over integratie, zijn wij niet goed genoeg geïntegreerd?', 'waarom moeten we altijd in een hokje geplaatst worden, het maakt toch niet uit waar we vandaan komen?', 'wat is integratie, door dergelijke vragen over integratie lijkt het erop dat de overheid assimilatie wil', 'het werkt stigmatiserend'.

In de groepsgesprekken werd door deelnemers duidelijk gesteld dat zij zich Nederlanders voelen met Turkse roots en dat zij naar de normen, waarden en de rechtstaat van Nederland leven. Het gevoel geaccepteerd te worden door het Nederlands establishment is daarbij van cruciaal belang. In de groepsgesprekken wordt wel erkend dat Turkse Nederlanders veel bij elkaar wonen en dat er vaak weinig contact is tussen Turkse en andere Nederlanders, maar dat moet van twee kanten komen en kan je niet alleen de Turkse Nederlanders verwijten. Dat de integratie niet voor iedereen heeft gewerkt komt volgens enkele geïnterviewden in de groepsgesprekken onder andere door de huisvesting. Alle Turkse Nederlanders zijn vroeger bij elkaar gezet en/of zelf bij elkaar gaan wonen. Doordat ze bij elkaar wonen, komen ze ook minder in aanraking met andere Nederlanders.

Integratie niet relevant voor jongeren, de islam wel

Turks Nederlandse jongeren geven in het groepsgesprek aan helemaal niet bezig te zijn met integratie, aangezien zij in Nederland geboren zijn, en hun ouders vaak ook. Zij willen wel hun roots koesteren, en hechten aan een individuele mix van Turkse, Nederlandse en andere identiteiten. Dat gaat de laatste tijd moeilijk. De Nederlandse samenleving, voornamelijk door uitingen in de politiek en media, heeft moeite met hun identiteit, zo geven ze aan. Omdat er geen maatstaven van integratie zijn, weten de jongeren niet wanneer zij eraan voldoen en hebben velen zelfs het idee dat ze daar nooit aan zullen voldoen. Dat laatste frustrereert ze. Zij zijn niet met integratie bezig, maar worden er wel op aangesproken, of in ieder geval voelen ze dat ze er op worden aangesproken en zelfs afgerekend.

De derde generatie haalt het beste uit beide culturen, dat zien zij zelf juist als een voordeel. Vragen over hun integratie voelen voor hen als een dubbele standaard, dat moslims anders worden beoordeeld. Wat wordt er onder integratie verstaan en wanneer ben je voldoende geïntegreerd? De jongeren vragen zich af, dat als je in Nederland geboren en getogen bent, of je dan überhaupt nog moet integreren? Zij stellen dat we in Nederland vaak cultuur en religie door elkaar halen, terwijl integratie en religie juist los van elkaar moeten staan. De jongeren vinden ook de verdeling van groepen Turkse Nederlanders in verschillende TRSO's maar vermoeiend en onnodig. Het zou volgens hen alleen moeten gaan om hun religie, de islam. Zij zijn helemaal niet bezig met de 'verzuilde TRSO indeling' van Turkse Nederlanders.

Omgeving maakt jongeren meer Turks en zorgt voor afkeren van de samenleving

We zien dat de vraag naar hun integratie voor kleurrijke (stads)jeugd een absurd karakter heeft. Ze participeren volop in de samenleving, die zeker in hun contreien erg gemengd en divers is. Ze zijn bovendien meer dan Nederlander en van Turkse komaf, maar ook bijvoorbeeld Rotterdammer of Amsterdammer, succesvolle havist of schoolverlater, gek van voetbal of stiekem verliefd. De

omgeving maakt hen meer Turks dan ze aanvankelijk waren. Turks Nederlandse jongeren beseffen dat ze in Nederland horen en niet ergens anders heen gaan, zo zeggen ze ons. Meer dan hun (groot)ouders hebben ze echter grote moeite met hoe ze in Nederland worden behandeld. Zowel de jongeren zelf als sleutelfiguren die met hen werken, noemen daarbij door hen als negatief gepercipieerde bejegening van politiek en media, die maakt dat deze groep zich meer richt op haar Turkse komaf en zich zelfs meer dan voorheen aangetrokken voelt tot de TRSO's. Via *social media* voeden ze elkaar in hun afkeer van de als negatief beleefde bejegening door de Nederlandse politiek, media en zelfs gehele samenleving.

Het is niet de verantwoordelijkheid van de TRSO's om zich bezig te houden met integratie

De TRSO's zelf, maar ook de sleutelfiguren en de geïnterviewden in de groeps gesprekken, hebben aangegeven dat het niet de verantwoordelijkheid is van de TRSO's om zich op integratie te richten. Zij vinden dit de taak van de overheid, de samenleving en de individuele Turkse Nederlander zelf. Hoewel de organisaties integratie niet als hun primaire verantwoordelijkheid zien, vinden zij het wel belangrijk en zijn ze steeds actiever bezig met participatie van hun achterban in de Nederlandse samenleving. De organisaties melden daarbij dat zij geen overheidsfinanciering krijgen voor de activiteiten, maar dat ze er wel door de overheid op worden aangesproken.

5.2 SICN: meedoen in Nederland met focus op de islam

Voorheen afzijdig, nu ook gericht op participatie

In vrijwel alle interviews van dit onderzoek met anderen dan leden van de SICN-beweging, kwam het beeld naar voren van een in zichzelf gekeerde religieuze, mystieke organisatie die zich weinig interesseert en inzet voor de samenleving. De SICN-beweging probeert voornamelijk de religieuze waarden en de leer van het broederschap in stand te houden en te verspreiden onder Turken in Nederland. Zij hebben weinig interesse in politiek en integratie.

SICN geeft zelf aan dat de oprichting van de stichting voortvloeide uit het besef dat de toekomst in Nederland ligt. Daarom is de organisatie sinds de oprichting gericht op volwaardige deelname aan de Nederlandse samenleving. Integratie en adaptatie met behoud van religieuze waarden en deugden is een kernpunt in de visie van SICN. De focus op integratie is wel religieus ingegeven, zij faciliteren en ondersteunen moslims om hun geloof in Nederland beter te kunnen belijden.

De achterban van SICN stelt dat zij steeds meer doen op het gebied van integratie. De visie van de organisatie is daarin veranderd. Bij de eerste generatie was van integratie nog geen sprake, zij waren helemaal niet van plan om te blijven en te integreren. De nieuwe generatie Turkse Nederlanders zijn in Nederland geboren en blijven ook in Nederland. Daarom is de visie van de beweging ook aangepast aan deze nieuwe generatie. Zij hebben andere behoeften en de SICN-beweging wil ervoor zorgen dat deze groep zo goed mogelijk meedoet aan de Nederlandse samenleving. Het is wel zo dat SICN en de leden meer op zichzelf zijn gericht in vergelijking met de andere TRSO's. SICN richt zich op het geloof, is bescheiden en wil zich niet profileren, ook niet in de politiek, zo stelt ze zelf.

We onderschrijven dat de SICN-beweging in haar aard ingetogen is, en in ons land zich ook lang afzijdig hield. De laatste tijd wordt meer belang gehecht aan participatie in de Nederlandse samenleving, zo is ons wel duidelijk geworden. Behoud van eigen identiteit is bij alle TRSO's van belang, maar bij SICN het meest doorleefd.

Activiteiten ter bevordering van participatie fiks ingegeven door islam

De achterban geeft aan dat SICN ondersteunt in de acceptatie, integratie en emancipatie van de Turkse Nederlanders, maar met behoud van eigen normen en waarden en het eigen geloof. Dit

Wat zijn dat nou voor clubs?

gebeurt op basis van religie. De achterban geeft aan dat het een mooie middenweg is; je kan namelijk niet negeren dat je Turk en moslim bent, maar ook niet dat je Nederlands bent. De nadruk ligt op de gemengde Nederlandse samenleving; verschillen kunnen gewoon aanwezig zijn, hier hoeft geen nadruk op te liggen. Behoud van de eigen (Turkse) cultuur, maar wel gemixt met de Nederlandse cultuur.

SICN werkt de integratie zeker niet tegen, zo meent men, omdat zij ernaar streven dat de achterban uit vrome moslims bestaat die zich goed moeten gedragen in de maatschappij. Wel richt SICN zich voornamelijk op het behoud van de nationale (Turkse) en religieuze identiteit van haar achterban. Een veel gehoorde opmerking ten aanzien van de activiteiten van SICN is dat zij zich alleen maar op de eigen achterban richt en erg gesloten is. SICN is alleen met geloofszaken en met de eigen achterban bezig, zo vinden buitenstaanders in de groepsgesprekken. Bovendien stellen de door ons geraadpleegde experts dat de integratie- en participatie-activiteiten geen beleid vormen van SICN en dat de activiteiten vooral ad hoc en lokaal worden ingezet, afhankelijk van het specifieke lokale bestuur.

SICN meent dat zij zeker de integratie van Turkse Nederlanders bevordert. Het landelijke bestuur draagt aan de lokale besturen uit dat ze als Turkse Nederlanders in Nederland blijven. De lokale organisaties worden aangemoedigd en ondersteund activiteiten te organiseren die gericht zijn op de plek van Turkse Nederlanders in de samenleving, zoals huiswerkbegeleiding en taallessen. Dat preken steeds vaker in het Nederlands worden gegeven, past bij deze gedachte.

We constateren dat SICN, Diyanet en Milli Görüş alle drie hun bijdrage aan de integratie tonen via activiteiten om de participatie van de eigen achterban te bevorderen. Meer dan bij Diyanet en Milli Görüş, zijn deze activiteiten van SICN gericht op het geloof. Het gaat vooral om onderricht en onderwijs, en dan met een islamitisch karakter.

Op de bres voor islamitische normen en waarden

SICN zegt achter de normen en waarden van de Nederlandse rechtsstaat te staan, wat ook universele waarden en normen zijn. Het bestuur stelt bijvoorbeeld dat mannen en vrouwen gelijkwaardig zijn, met ieder een eigen rol en verantwoordelijkheid in gezin en gemeenschap. Dit betekent niet dat vrouwen niet betaald kunnen werken, aangezien dit nodig is in de Nederlandse samenleving.

Het bestuur van SICN geeft aan dat het gevoel van inclusie ontbreekt bij veel Turkse Nederlanders. Dat komt door beeldvorming, maar ook door discriminatie en racisme. Mede hierdoor zijn Turkse Nederlanders wel vatbaar voor het vangnet en de pull-factoren vanuit Turkije. Het gevoel dat er met twee maten wordt gemeten wordt namelijk steeds sterker. De Nederlandse overheid en politici redeneren steeds meer vanuit een normstellende seculariteit, waarbij geen ruimte voor religieuze overtuiging lijkt te bestaan, zo meent men. Dat maakt dat religie en zingeving niet voldoende worden ingezet en gekend in de identiteitsontwikkeling. Met andere woorden, religie wordt vaak geproblematiseerd, zo vindt SICN.

Imams die geworteld zijn in Nederland gewenst

SICN meldt dat het geen buitenlandse imams of geestelijken heeft. Die komen allen uit hun netwerk. Men betreft geen imams van Diyanet. Men streeft ernaar dat die de Nederlandse cultuur en taal kennen. Die kunnen jongeren beter bereiken. Net als Diyanet en Milli Görüş wil SICN graag een eigen imamopleiding. Zeker gezien het feit dat veel moskeeën een universitair geschoolde imam niet kunnen betalen en eerder een brede maatschappelijk werker (hodja) zoeken die midden in de samenleving staat.

SICN wijst erop dat het in 2005 één van de voortrekkers is geweest bij de totstandkoming van de Nederlandse imamopleiding aan Hogeschool Inholland. Een aantal imams van SICN is daar ook

afgestudeerd. 'Ook nu zijn gesprekken gaande om tot een traject te komen aan de VU in Amsterdam.' Wij zijn er door onze gesprekken met vertegenwoordigers en achterban van overtuigd dat SICN in Nederland gewortelde imams (hodja's) wenst, mits die hun geloofsbeleving delen.

5.3 ISN: meedoen in Nederland zonder band met Turkije te verbreken

Gericht op participatie in Nederland, gehecht aan band met Turkije

ISN stelt een actieve en positieve visie op de integratie van Turkse Nederlanders te hebben. Men was eerst alleen met religieuze zaken bezig, maar wordt steeds meer actief op andere gebieden waarmee zij integratie willen bevorderen, zo zegt men. Hun beeld van integratie is volgens Lesagne wel anders dan dat van de Nederlandse overheid. Zeker voor Diyanet geldt dat zij een band hebben met Turkije. Vanuit dat perspectief gaat het bij integratie over het goed meedoen in de samenleving en het onderschrijven van de democratische waarden, weliswaar zonder totale assimilatie en opheffing van de eigen cultuur. Zeegers geeft aan dat Diyanet eerder anti-integratief is, omdat ze ernaar streeft dat de band van Turken in Nederland met Turkije in stand blijft. ISN ziet daar geen probleem en beweert dat het behouden van de Turkse identiteit en loyaliteit aan de Turkse overheid, de integratie in de Nederlandse samenleving niet in de weg staat.

ISN geeft duidelijk aan dat zij tegen assimilatie zijn, maar voor integratie. Men is er sinds de jaren negentig op gericht dat de achterban in Nederland blijft en niet terugkeert naar Turkije. Turkije is het moederland, Nederland is het vaderland, zo zegt men. ISN is bezig met een strategisch beleidsplan voor de toekomst, waarin geprobeerd wordt om deze mentaliteitsverandering, dus het afstappen van de 'gastarbeidersmentaliteit', te verwerken. Daarbij hoeven religie en afkomst niet verloochent te worden; assimilatie is niet gewenst en ook niet nodig voor een succesvolle integratie. Ook de achterban van ISN zegt dat zij als een brug kunnen fungeren tussen de twee culturen (de islamitische Turkse cultuur en de Nederlandse cultuur). De imams, zo meldt de achterban, roepen ook vaak op tot integratie en meedoen aan de samenleving en je best doen op school of op je werk en het leveren van een bijdrage aan de Nederlandse maatschappij.

We onderschrijven dat ISN ernaar streeft dat haar achterban participeert in de Nederlandse samenleving. Wel zien we dat de band met Turkije daarbij voor hen in stand dient te blijven. Indien het een band met het land Turkije en de Turkse cultuur betreft, hoeft dit integratie niet te frustreren, maar indien dit ook een band met de Turkse overheid inhoudt, is dat volgens ons problematisch omdat men in Nederland woont.

Op de bres voor 'gematigde' islam

ISN stelt dat zij de integratie bevorderen door de participatie van haar achterban te stimuleren. Uit de groepsgesprekken blijkt dat ISN vooral gericht is op het faciliteren van het geloof. Uit de groepsgesprekken blijkt verder dat Diyanet vooral de Turkse cultuur, taal en het imago beschermt, alsmede de tolerante, gematigde islam uitdraagt. Daarmee gaan zij ook extremisme en salafisme tegen, zo belicht ISN.

ISN geeft aan dat zij integratie zowel landelijk als lokaal bevordert. Dit hangt af van de thematiek. Bijvoorbeeld het bespreken van donorschap was een landelijk initiatief en de lokale organisaties doen integratieprojecten zoals interreligieuze ontmoetingen, de 5 mei viering en Kristallnachtherdenking. Voor jongeren zijn er participatieprojecten zoals mentorschap, empowerment trainingen, debatavonden en huiswerkbegeleiding. We constateren dat ISN met projecten gericht op donorschap, 5 mei en de Kristallnacht-onderwerpen waar de integratie schuurt en stokt, niet schuwt. Men geeft aan dat de Nederlandse rechtsstaat ons bindt. De islamitische traditie hoort volgens hen naast de joods-christelijke traditie. Dat maakt dat je bijvoorbeeld het

homohuwelijk mag afwijzen, zolang je er anderen die daar een andere keuze in maken niet in belemmert.

In Nederland gewortelde imams gewenst, maar wel grip op hun opleiding

Alle Diyanet moskeeën in ons land hebben een in Turkije opgeleide imam die in dienst is van de Turkse overheid. De meesten zijn niet in Nederland geworteld. Alle gesprekspartners in ons onderzoek vinden het belangrijk dat imams in Nederland ook de Nederlandse cultuur en taal kennen, zo ook ISN. Die kunnen ook jongeren beter bereiken.

ISN geeft aan dat het graag een opleiding tot imam in Nederland ziet, maar vindt wel dat het mogelijk moet blijven om imams te werven uit het buitenland. Dat zien zij als een grondwettelijk recht. ISN prefereert Nederlandse imams; de islam moet ook een traditie in Nederland worden, met een eigen geestelijke intelligentsia. Het imam-traject met InHolland is mislukt, maar ISN zegt er nog steeds achter te staan. De Internationale Theologische Faculteit, met vier vestigingen in Turkije, biedt nu een studie van vijf jaar aan voor in Nederland opgegroeide en opgeleide jongeren. Er zijn sindsdien 50-75 Turkse Nederlanders in opleiding, en enkelen zijn klaar met de opleiding. ISN/ TICF doet de voorselectie. Een eerste lichting ging na de opleiding veelal in Turkije aan het werk. Daarom is met de tweede en derde lichting afgesproken dat hun intentie moet zijn dat zij na de studie in Nederland aan het werk te gaan.

Zoals gezegd komt uit alle interviews naar voren dat een Nederlandse imamopleiding wenselijk is. Er is wel discussie over het eigenaarschap, namelijk in hoeverre de Nederlandse overheid en/of een Nederlandse onderwijsinstelling dan wel de TRSO's zelf een dergelijke opleiding moeten aanbieden. Ook het uiteindelijk vinden van werk na de opleiding is een knelpunt dat moet worden opgelost. Op basis van onze gesprekken met alle betrokkenen, achten we het zeer aannemelijk dat ISN grip wil houden op de opleiding van de imams die bij hen gaan werken. Het zal volgens ons uitdagend maar niet onmogelijk zijn voor een Nederlandse imamopleiding aan een reguliere Nederlandse hoger onderwijsinstelling, om de (religieuze) wensen van de TRSO's te verenigen. Zo'n opleiding zal ook andere islamitische diaspora moeten bedienen, wat het palet nog kleurrijker maakt, wat door het dan ontbreken van één dominante stroming niet nadelig hoeft te zijn. De kans blijft evenwel groot dat aan een dergelijk hernieuwd initiatief wordt meegewerkt, maar uiteindelijk vooral geestelijken uit de eigen gelederen worden geselecteerd. De opleiding zal er dus in moeten slagen om in samenwerking met TRSO's en andere organisaties kandidaten te werven. Enige baangarantie is daarbij geboden.

5.4 Milli Görüş: op de bres voor plek islam in Nederland

Op de bres voor de islam als integraal onderdeel van de Nederlandse samenleving

De organisatie heeft als doel het in stand houden van de Turkse en islamitische waarden onder de Turkse migranten. Milli Görüş vindt dat de islam inmiddels een integraal onderdeel is van de Nederlandse samenleving. Het in stand houden en uitdragen van islamitische normen en waarden is in hun ogen een vorm van integratie. Volgens Zeegers staat Milli Görüş positief tegen de participatie van hun leden in de Nederlandse samenleving, en komen ook op voor hun belangen. Ze opereren sterk vanuit de Nederlandse context en de realiteit van de Turkse gemeenschap in Nederland. Dat wil zeggen dat ze weten hoe ze met hun islamitische principes in Nederland moeten omgaan. Zeegers meldt dat hij van een imam van Milli Görüş hoorde dat hij homoseksualiteit niet goedkeurde, maar dat hij zich ervan bewust was dat hij dat in Nederland beter niet kon zeggen. 'Daarom laat hij zich gewoon niet uit over dat soort onderwerpen'.

De visie van Milli Görüş op hun rol in de samenleving is veranderd. Eerst lag de focus alleen op religieuze zaken als moskeebouw en offerfeest. Nu gaat het zowel om religieuze zaken als om de

Wat zijn dat nou voor clubs?

achterban die een leven in Nederland aan het opbouwen is. Dienstbaarheid hoort daarbij en is cruciaal, ook richting niet-moslims, aldus Milli Görüş zelf. Meer dan andere Turkse organisaties zijn zij gericht op de Umma, de wereldwijde moslimgemeenschap. De organisatie is dus actief in het belijden van het geloof, maar focust zich ook op goed buerschap. De lokale afdelingen dienen een open blik te hebben naar de buurt waar ze actief zijn, zo wordt gesteld.

‘Vasthouden aan eigen religie en cultuur moet meer kunnen zijn dan folklore en nostalgie’

Het Europese Milli Görüş standpunt is ‘integreren met behoud van eigen identiteit’. Het Nederlandse bestuur omschrijft dit als ‘trouw blijven aan je geloof, je weg vinden in Nederland’. Maar de Nederlandse politiek neemt hier volgens het bestuur van Milli Görüş geen genoegen mee. ‘Op het moment dat het [vasthouden aan eigen religie en cultuur] verder gaat dan folklore en nostalgie worden we in een hoek geduwd. We worden stelselmatig ondervraagd (zoals nu) waarbij de Nederlandse politiek zelf juist de focus legt op onze afkomst in plaats van onze toekomst.’

Uit de groeps gesprekken blijkt dat Milli Görüş gezien wordt als conservatief en streng gelovig, vooral in vergelijking met Diyanet. Zij willen samenkomen met mensen die op dezelfde wijze denken, ze zijn vrij bepalend, zowel binnen het geloof als politiek. Ze zijn streng religieus, maar zijn ook sociaal, cultureel en politiek actief. De meeste integratie- en participatie-activiteiten worden op lokaal niveau georganiseerd, door met name de jongerenafdelingen. Uit de interviews komt een opsomming van activiteiten naar voren, zoals debatten, lezingen, voorlichtingsavonden over diverse sociale en politieke thema’s met bijdragen van Nederlandse politici, wijschoonmaakdagen, interreligieus netwerk, educatieve activiteiten en sportactiviteiten.

Milli Görüş zelf stelt dat zij inderdaad religieus zijn, maar ook actief op het gebied van integratie en participatie van Turkse Nederlanders. Het bestuur zegt daarbij dat zij ook steeds meer activiteiten organiseren in het Nederlands, zelfs godsdienstles. ‘Wij zijn moslims in Nederland en zullen hier blijven, onze activiteiten richten zich ook daarop.’ De achterban van Milli Görüş geeft veel voorbeelden van activiteiten waaruit blijkt dat zij zich actief richten op integratie, maar dat zij zich ook steeds meer openstellen en inzetten in de wijk en voor andere groepen in de samenleving. Een duidelijk voorbeeld hiervan is de landelijke rozenactie waarbij de achterban de wijken in ging om zich voor te stellen als wijkbewoner en moslim. Er zijn ook een toenemend aantal activiteiten gericht op jongeren, ‘om ze op het goede pad te houden, om ze fatsoensnormen bij te brengen’.

Enkele experts en niet aan de TRSO’s gelieerde Turkse Nederlanders zeggen dat Milli Görüş politiek actief is en in het publieke domein opkomt voor de belangen en rechten van moslims. Milli Görüş is volgens hen een organisatie die werkt vanuit de Nederlandse context en ook veel meer daarmee in contact staat. Ze heeft haar volgelingen opgeroepen om gelovige Nederlandse moslims te zijn in plaats van Turkse moslims in Nederland.

Op basis van ons onderzoek, zien we Milli Görüş als een zelfbewuste organisatie die ongegeneerd opkomt voor haar beleving van de islam en Turkse cultuur, en daarvoor een plek in Nederland eist. We tekenen hier graag bij aan dat de breuk met de Turkse Milli Görüş-beweging en het behoren tot een in Europa en vooral Duitsland geconcentreerde beweging hierbij behulpzaam is.

We zien voor Turkse Nederlanders in potentie legio spanningen tussen loyaliteit aan Turkije en Nederland, zeker indien het loyaliteit aan de betreffende overheden betreft, maar tussen het Nederlanderschap en het moslim zijn, zou in principe geen spanning hoeven te zijn. Zowel Turk als Nederlander zijn, is geregeld lastig en vereist soms een keus, maar zowel moslim als Nederlander zijn zou altijd moeten kunnen.

Politieke participatie wordt bevorderd

Milli Görüş stelt dat zij de normen en waarden van de democratische rechtsstaat omarmen, omdat zij politieke participatie in Nederland stimuleren. We zien dat dit inderdaad een onderscheid is ten

opzichte van de andere TRSO's. Zij stellen dat hun activistische DNA zorgt voor veel interne discussie en daardoor ook modernisering binnen de organisatie. De vrouwenemancipatie binnen de beweging is daar een voorbeeld van. 'Milli Görüş houdt zich aan de democratische rechtsstaat, maar is niet verplicht om alles te promoten', zo stelt men. Afvalligheid en homoseksualiteit bijvoorbeeld wijzen ze af, maar vallen anderen daar niet mee lastig. Milli Görüş is vooral een religieuze organisatie en dat botst soms met de omgeving, maar daar vinden zij een weg in. De bemoeienis van de Nederlandse overheid frustreert dat soms, aldus Milli Görüş. Dat voegproces vergt namelijk tijd. Duwen van buitenaf helpt niet. Dat zorgt er juist voor dat vooral jongeren afstand van de Nederlandse overheid en samenleving nemen. Optreden bij incidenten moet, maar de overheid kan niet de waarden van Milli Görüş veranderen; 'wij gaan zelf over onze waarden'.

In Nederland gewortelde imams gewenst, maar wel grip op hun opleiding

Ook Milli Görüş wenst in Nederland gewortelde imams. Imams die Nederlands spreken en de Nederlandse cultuur begrijpen kunnen hun achterban beter bedienen. Men geeft aan dat zij in tegenstelling tot Diyanet geen overheidsbemoeienis met de religie willen, zowel niet van de Turkse als van de Nederlandse overheid. De Nederlandse overheid zou daarom niet de inhoud moeten bepalen van de imamopleiding, aldus Milli Görüş. Daarnaast betrekken ze daarom geen imams die in dienst zijn van Diyanet.

Milli Görüş wil grip houden op de opleiding van de imams die bij hen gaan werken. Het zal volgens ons uitdagend maar niet onmogelijk zijn voor een Nederlandse imamopleiding aan een reguliere Nederlandse hoger onderwijsinstelling om de (religieuze) wensen van de TRSO's te verenigen. Om te voorkomen dat uiteindelijk geestelijken uit de eigen gelederen worden geselecteerd in plaats van afgestudeerden, zal de opleiding erin moeten slagen om in samenwerking met TRSO's en andere organisaties kandidaat studenten te werven. Enige baangarantie is daaraan verbonden.

5.5 Hizmet: schoolvoorbeeld gericht op integratie

Focus op dialoog met tolerantie voor de ander

De integratievisie van de Hizmet-beweging komt meer dan die van de andere TRSO's overeen met die van de Nederlandse overheid. Ze draagt min of meer westerse normen en waarden uit. Voor de beweging staan dialoog en tolerantie tussen religies hoog op de agenda. Ook in de praktijk zijn de Hizmet-aanhangers het meest geïntegreerd, meent Zeegers. Ze wonen in middenklasse wijken tussen de autochtone Nederlanders, ze spreken goed Nederlands, hebben over het algemeen een goede opleiding gehad en een goede baan. De beweging is dan ook volledig gericht op succesvolle integratie van kansrijke Turkse Nederlanders.

De Hizmet-beweging bestaat wel degelijk uit gelovige moslims. In de publieke ruimte is Hizmet (echter) seculier, net als de meeste joden en christenen dat in Nederland zijn. Religie is privé. Inspiratie wordt gehaald uit het geloof. Het gaat om het in de praktijk brengen van dienstbaarheid in het dagelijks leven. Door het dienen van de mensen, het inzetten voor de samenleving en het doen van seculiere activiteiten voor de samenleving komt men in het hiernamaals goed terecht. Dit betekent dat religiositeit zich moet verhouden tot de hedendaagse Nederlandse samenleving, zo stelt men. Hizmet wil bijdragen aan drie grote uitdagingen in de samenleving; onwetendheid, armoede en conflicten. Dit betekent ook dat men anderen accepteert zoals zij zijn, ook niet-moslims en mensen die de islam anders beleven. Bij Hizmet staat dienstbaarheid aan de mensheid centraal en bekering is geen onderwerp. Het gaat vooral om wat je zelf kan bijdragen via dialoog(projecten) en onderwijs(instellingen). Samenwerken met gewortelde mainstream organisaties is daarom voor hen belangrijk.

Bonding en bridging

De Hizmet-beweging richtte zich vanaf het begin primair op educatieve activiteiten, niet georganiseerd vanuit een moskee. Dit voedt de beeldvorming dat de beweging niet transparant is, omdat niet meteen duidelijk is dat een islamitische beweging de initiator is van dergelijke educatieve activiteiten. We zien dat de activiteiten van de Hizmet-beweging globaal zijn aan te duiden als enerzijds interne scholing en training van aanhangers (*bonding*), en anderzijds als maatschappelijke activiteiten en vrijwilligerswerk (*bridging*). In Nederland bestaat de beweging vooral uit hoogopgeleide mensen die hier zijn geboren of hier al heel lang wonen. De beweging richt zich op de dialoog en het versterken van het maatschappelijk middenveld. Hierdoor is de Hizmet-beweging volgens de meeste omstanders die we spraken beter geïntegreerd in de Nederlandse samenleving dan de andere drie TRSO's.

Het bestuur van platform INS vindt dat de polarisatie en segregatie tussen moslims en niet-moslims toeneemt door negatieve beeldvorming in politiek en maatschappij. De samenleving in Nederland is, volgens het bestuur, behoorlijk verhard. 'Het opgaan in de samenleving gaat bijvoorbeeld in de VS veel makkelijker. Hier is allochtoon zijn soms een probleem, in de VS wordt het vaak als verrijking gezien.'

Doorleefde betrokkenheid bij de ander in Nederland, maar ideologische drijfveer soms verhuuld

Sinds de coupoging in Turkije in 2016 is de beweging nog meer op Nederland gericht dan op Turkije. Veel mensen binnen de beweging kijken geen Turkse televisie, alleen maar Nederlandse en eigen media. De beweging stelt dat het burgerschap doorleefd moet zijn, men moet af van de 'gastarbeidersgedachte'. De visie is dat mensen moeten participeren in de samenleving. Gülen gaf in 1990 al aan dat de Turkse Nederlanders een Nederlands paspoort moesten aanvragen, dat ze Nederlands burger zijn en als burger zijn of haar verantwoordelijkheid moeten nemen als onderdeel van de integratie met alle daarbij behorende rechten en plichten. Gülen geeft volgens de achterban ook aan dat er geen onderscheid tussen mensen gemaakt dient te worden en dat men contact met de burens moet maken. We zijn allemaal eerst mens, dan pas Turk, moslim en Nederlander, zo zegt men in het achterbangesprek.

Leden van de beweging wijzen op het belang van Nederlands spreken. Men vindt dialoog en tolerantie tussen religies belangrijk. Dit uit zich in projecten ter bevordering van solidariteit, burgerschap en het creëren van respect voor de diversiteit in de Nederlandse samenleving. De achterban geeft een voorbeeld van een project waarbij wordt opgeroepen om meer contact te maken met de burens en meer bij ze op bezoek te gaan.

De Hizmet-beweging komt op ons over als een netwerk van sociaal betrokken mensen die op het gebied van onderwijs, dialoog en liefdadigheidswerk actief zijn en zich organiseren of meedoen aan bestaande initiatieven. Hizmet betekent dienstbaarheid voor de samenleving. Ze streven naar het opbouwen en versterken van respect voor diversiteit in Nederland. Zo hebben ze projecten waarbij leiders van drie religies (rabbijn, imam, dominee) bij elkaar worden gebracht. Ze geven daarnaast cursussen aan overheden hoe om te gaan met spanningen tussen bevolkingsgroepen in Nederland en er zijn een aantal projecten die hebben bijgedragen aan inburgeringstrajecten zoals mentorprojecten en weekendscholen. Naar de mening van de experts, de sleutelfiguren en de Turkse Nederlanders in de groepsgesprekken zijn de Hizmet-aanhangers oprecht betrokken bij de Nederlandse samenleving. De beleden dienstbaarheid aan de samenleving oogt soms altruïstisch, en wordt daarmee voor buitenstaanders af en toe verdacht, zeker indien pas na verloop van tijd blijkt dat de dergelijke activiteiten geïnitieerd zijn door de Hizmet-beweging of op zijn minst geïnspireerd door Gülen. We hebben begrip voor die gereserveerdheid, en adviseren de organisatoren van dergelijke dialoog- en andere activiteiten om bij aanvang duidelijk te maken welke ideologie hen drijft.

Nederlandse/universele waarden omarmd, eigen ideologie continu herijkt

De vertegenwoordigers en de achterban van de Hizmet-beweging stellen dat je jezelf niet hoeft te verloochenen als je de normen en waarden van Nederland verinnerlijkt. Maatschappelijke, sociaaleconomische en bestuurlijke participatie is voor Hizmet cruciaal. De universele normen en waarden staan voorop. Ze zijn geïnspireerd door de visie van de Hizmet-beweging op de islam, maar worden ook door andere zaken dan religie geïnspireerd. 'De samenleving waarin je leeft vormt je ook, maar de Hizmet-beweging en lessen van Gülen zijn wel belangrijk voor de beweging in die vorming.'

Het valt ons op dat zowel het bestuur van platform INS als de achterban van de beweging stellen dat de lessen van Gülen continu herinterpretatie verdienen en duiding naar aanleiding van de actuele omstandigheden en veranderende tijd. Bij andere TRSO's is er niet zo'n (sterke) drang om de eigen ideologie continu te herijken, net zo min als bij organisaties en stromingen in andere religies overigens. Door de lessen van de leider van de beweging te voegen naar de context, werkt men aan iets dat een Nederlandse islamitische stroming zou kunnen worden.

Tegen buitenlandse imams

Net als de andere TRSO's, zijn vertegenwoordigers en achterban van de Hizmet-beweging voorstander van in Nederland gewortelde imams. Men is hoe dan ook 'tegen het importeren van imams uit Turkije'. Verder is er binnen de Hizmet-beweging steun voor een imamopleiding in Nederland, en vindt men dat die georganiseerd zou moeten worden door een Nederlands instituut (hogeschool of universiteit) en niet door een Turkse of een islamitische organisatie. Ook daarmee wijkt men af van de mening van de andere TRSO's, die grip willen houden op zo'n opleiding. We tekenen hierbij aan dat de Hizmet-beweging, in tegenstelling tot de andere TRSO's, geen moskeeën in Nederland heeft en het er niet naar uit ziet dat ze er erg naar streeft die op te zetten. Daarmee lijken hun opvattingen over een Nederlandse imamopleiding vooral de andere TRSO's te raken.

6 Wederhoor onderzochte TRSO's

Elk van de vier TRSO's heeft de gelegenheid tot wederhoor gekregen. De delen van het rapport die betrekking op de betreffende organisatie of beweging hebben, zijn in concept voorgelegd, met de uitnodiging om wederhoor te leveren. De algemene delen van het conceptrapport zijn aan alle vier voorgelegd. In dit hoofdstuk is het wederhoor van de onderzochte TRSO's weergegeven, alsmede van een nawoord van de onderzoekers voorzien op de volgende wijze:

- SICN heeft haar wederhoor van 7 pagina's in twee delen aangeleverd. Het eerste en meest omvangrijke deel betreft feitelijke aanvullingen en alternatieve zienswijzen. Meestal, maar niet altijd, hebben die tot aanvullingen en soms tot wijzigingen in het definitieve rapport geleid, uiteraard alleen in die gevallen en op een dergelijke wijze dat dit volgens de onderzoekers een meer volledig beeld oplevert. Het tweede deel van het door SICN aangeleverde wederhoor betreft een beknopte algemene zienswijze op de in ons onderzoek behandelde onderwerpen, die we integraal weergeven. In een nawoord reageren we daar waar nodig. Ook betrekken we in ons nawoord enkele door SICN in het eerste deel van haar wederhoor aangedragen aanvullingen en gewenste correcties, zeker indien die niet zijn overgenomen.
- ISN heeft haar wederhoor van 13 pagina's in twee delen aangeleverd, op een vergelijkbare wijze als SICN. Ook hier betrof het vooral feitelijke aanvullingen en alternatieve zienswijzen, die meestal, maar niet altijd, hebben geleid tot aanvullingen en wijzigingen, uiteraard alleen indien dat volgens ons een meer volledig beeld oplevert. Het tweede deel van het door ISN aangeleverde wederhoor, een beknopte algemene zienswijze op de in ons onderzoek behandelde onderwerpen, is integraal weergegeven. In een nawoord reageren we daar waar nodig. Ook betrekken we in ons nawoord enkele door ISN in het eerste deel van haar wederhoor aangedragen aanvullingen en gewenste correcties, zeker indien die niet zijn overgenomen.
- De twee Nederlandse federaties van Milli Görüş hebben in een beknopt wederhoor enkele feitelijke aanvullingen en alternatieve zienswijzen aangeleverd. Meestal, maar niet altijd, hebben die tot aanvullingen en soms tot wijzigingen in het definitieve rapport geleid, uiteraard alleen in die gevallen en op een dergelijke wijze dat dit volgens de onderzoekers een meer volledig beeld oplevert. De door Milli Görüş in haar wederhoor aangedragen onderwerpen zijn in drie thema's samengevat en weergegeven, inclusief een nawoord van ons.
- Het landelijke Hizmet-overleg reikte qua wederhoor een document van 19 pagina's aan. Daar waar het feitelijke aanvullingen en alternatieve zienswijzen betreft, hebben die meestal, maar niet altijd, tot aanvullingen en soms tot wijzigingen in het definitieve rapport geleid, uiteraard alleen in die gevallen en op een dergelijke wijze dat dit volgens de onderzoekers een meer volledig beeld oplevert. Het grootste deel van het door het landelijke Hizmet-overleg aangereikte wederhoor betreft echter verwijzingen naar mediaberichten, literatuur, Turkstalige propaganda tegen haar beweging en ook achtergrondinformatie over sommige in dit onderzoek geraadpleegde experts en sleutelfiguren. De uitvoerige verwijzingen naar andere informatiebronnen hebben we omwille van de leesbaarheid niet weergegeven. Gedetailleerde achtergrondinformatie over mensen die geïnterviewd zijn ten behoeve van dit onderzoek is stevig geredigeerd, daarbij een balans zoekend tussen het recht van de Hizmet-beweging om de neutraliteit van bevroegde experts en sleutelfiguren te becommentariëren en het feit dat we als onderzoekers hen niet willen blootstellen aan kwalificaties die ze niet kunnen weerleggen en volgens ons meestal niet relevant zijn. Ook betrekken we in ons nawoord enkele aangedragen aanvullingen en gewenste correcties, zeker indien die niet zijn overgenomen.

6.1 Wederhoor SICN

Inleiding

De laatste jaren merken wij dat het debat over de Turkse Nederlanders en organisaties die de Turkse Nederlanders als primaire achterban hebben, steeds intensiever wordt gevoerd. Helaas ervaren we steeds vaker dat de rol van de Turks Nederlandse organisaties wordt geproblematiseerd en negatief wordt aangemerkt. We hebben hierdoor als organisatie steeds opnieuw moeten uitleggen wie we zijn en waar we voor staan. Daarom zien wij een tendens van terugkerende vragen en moties tot onderzoek, zoals ook voorliggende. In 2014 is naar aanleiding van nagenoeg dezelfde vragen als dit onderzoek uitgebreid onderzoek gedaan door prof. Sunier en dr. Landman in opdracht van het Ministerie van SZW. In het kader van dat onderzoek is er ook met ons gesproken, in aanvulling op literatuuronderzoek. De conclusie van dat onderzoek was helder: (kortgezegd) SICN heeft geen negatieve invloed op de integratie van Turkse Nederlanders. Vervolgens is helaas, na nieuwe ontwikkelingen, opnieuw een vervolgonderzoek gevraagd vanuit de Tweede Kamer door steeds dezelfde Kamerleden.

Zoals we bij aanvang van dit vervolgonderzoek aan de onderzoekers van RadarAdvies hebben laten weten, vinden wij het steeds maar opnieuw onderzoeken niet bijdragen aan onderlinge en maatschappelijke verhoudingen. Wij hopen en nemen aan dat dit vervolgonderzoek de Kamer ditmaal zal overtuigen en wij onze vrijwillige betrokkenheid en energie liever steken in onze maatschappelijke verantwoordelijkheid en taken.

De specifieke selectie van organisaties waar SICN ook onderdeel van is, valt ons op. Er zijn talloze organisaties waar Turkse Nederlanders betrokken zijn, echter zien we dat wij als onderdeel van de zgn. TRSO's tot een bepaalde selectie horen. Dit betreuren wij. Ook zien we dat vertegenwoordigers van een aantal andere organisaties kritiek en commentaar heeft gegeven in dit rapport over het functioneren van SICN, terwijl deze vertegenwoordigers nauwelijks bekend zijn bij ons en met ons functioneren. Meninge worden daarmee al gauw feitelijke constatering, terwijl dit niet juist is. Dit doet ons inziens geen recht aan eerlijk 'spel'. De inhoud van die commentaren en onze reactie daarop zullen wij hieronder nader uiteenzetten.

Waar staat SICN voor?

SICN is een Nederlandse religieus-maatschappelijke organisatie die in 1972 is opgericht om in de religieuze en culturele behoeften te voorzien van (de destijds) immigranten. Het was voor de organisatie in die jaren al snel duidelijk dat deze gezinnen zich definitief zouden vestigen in Nederland. Als organisatie is sindsdien dan ook geïnvesteerd in het sociaal kapitaal (opleiding, werk, instellingen, sociale structuren), met nadruk op het bieden van begeleiding en ondersteuning bij de ontwikkeling van sociale vaardigheden, en bij het ontwikkelen van een evenwichtige identiteit en persoonlijkheid. De laatste tijd zijn thema's als positief zelfbeeld, gelijkwaardigheid en volwaardig burgerschap de onderwerpen waar we ons mee bezighouden. SICN vervult als organisatie vooral de rol van overkoepelende dienstverlener, ondersteuner en verbinder van de bij haar aangesloten lokale organisaties. SICN is lid van het IOT en het CMO en is mede via deze organen een gesprekspartner van de overheid over tal van maatschappelijke thema's en vraagstukken.

Als organisatie willen we islamitische Nederlanders zo goed mogelijk ondersteunen bij het belijden van hun geloof. Wij doen dit door hen ruimte en diensten aan te bieden die ze nodig hebben. Zonder een zuivere overtuiging, een oprechte intentie en deugdlijk handelen, kan een individu geen innerlijke rust vinden en is de kans groter dat hij/zij kwetsbaar wordt voor ongewenste tendensen in de samenleving, zoals verwijdering, uitsluiting of radicalisering. Wij zetten ons, naast onze primaire taken, in om een bijdrage te leveren aan maatschappelijke vraagstukken. Speciale

Wat zijn dat nou voor clubs?

aandacht verdient het gegeven dat veel jongeren met een migrantenachtergrond zich miskend en niet-welkom voelen in ons land waar ze geboren en getogen zijn. Dat baart ons zorgen. We blijven ons inzetten om ervoor te zorgen dat onze jongeren niet uitgesloten worden, o.m. door ondersteuning- en begeleidingsgesprekken te bieden en hen te betrekken bij activiteiten.

SICN heeft een onafhankelijk bestuur, evenals de lokale aangesloten organisaties en heeft geen financiële of bestuurlijke relatie met welke buitenlandse mogendheid of instantie dan ook. Onze inkomsten worden verkregen uit donaties, giften en sponsors in Nederland. Alle bij ons aangesloten organisaties hebben de ANBI-status, waardoor financiële transparantie gewaarborgd is.

Onze visie op individu & samenleving

De laatste jaren, en vooral de laatste maanden, zijn de sociale verhoudingen in onze samenleving helaas verder verslechterd. We constateren dat er minder tolerantie en saamhorigheid is. Wij maken ons daar, net als vele Nederlanders, ernstige zorgen over. Verder zien we dat het huidige debat in Nederland over de Turkse Nederlanders erg gespannen is, mede door externe factoren.

We richten ons als organisatie op de toekomst in Nederland. Het werken met 'homegrown' (religieus) personeel en vrijwilligers. Dat stelt ons in staat om een zo goed mogelijke aansluiting te hebben bij de jongeren en deze zo goed mogelijk te begeleiden in hun ontwikkeling. De rol die gevraagd wordt om te vervullen tijdens deze processen is geen makkelijke voor een organisatie die groepen en individuen moet helpen antwoorden te vinden voor veel zingevings- en levensvragen in een veranderende context.

De rol die een organisatie als SICN kan hebben, dient hierbij niet overschat te worden. Er zijn vele domeinen (thuis, omgeving, internet, sociale media, tv, straat) die invloed hebben op de ontwikkeling van een hier opgroeiende jongere. Dit rapport laat duidelijk zien dat de veronderstelde invloed van Turks-Nederlandse organisaties op Turks-Nederlandse jongeren in de politiek, media en publieke opinie flink wordt overschat. Ook constateren we dat er geluiden opkomen vanuit de politiek die 'de mislukte integratie' toeschrijven aan de Turks-Nederlandse organisaties. Voor SICN is dit verwijt te makkelijk, onjuist en onterecht. Er is veel veranderd voor de arbeidsmigrant die in de jaren zestig naar ons land is gekomen. Het hebben van een nieuw thuisland vraagt om veel en verschillende inspanningen. Nederland is ook in religieuze termen het thuisland (geworden) van ongeveer één miljoen moslimburgers. Zij dienen hun religie vanuit een hier en nu-perceptie te beleven en verder vorm te geven. Dit proces is op volle toeren gaande en het zal nog enkele decennia duren voordat het, naar de inschatting van SICN, vastere gestalte krijgt.

Imago van afzijdige beweging

Dat vrijwel alle interviews het beeld hebben gegeven dat SICN zich nauwelijks interesseert en inzet voor de Nederlandse samenleving raakt en verbaast ons. Mogelijk is het oude beeld van SICN blijven hangen. Zoals ook door SICN zelf aangegeven, zijn wij gericht op volwaardige deelname aan de Nederlandse samenleving. De Nederlandse samenleving en integratie interesseert ons wel degelijk. Wij pakken dit punt op en gaan inventariseren op welke manier deze beeldvorming kan worden verbeterd.

6.2 Nawoord RadarAdvies bij wederhoor SICN

Inleiding

De zienswijze van SICN dat de rol van de Turks Nederlandse organisaties wordt geproblematiseerd, onder andere door onderzoeken zoals deze, is genoteerd. Dit werd ook door andere geïnterviewden gedeeld. We menen dat dergelijke onderzoeken behulpzaam zijn, zeker indien die de beeldvorming verbeteren en aanbevelingen worden opgevolgd.

Naast bovenstaand wederhoor hebben SICN en ook de andere TRSO's op detailniveau kritiek weerlegd van andere organisaties zoals DemNed. Naar onze mening is die kritiek in het definitieve rapport afdoende becommentarieerd door SICN en andere onderzochte TRSO's. Het bevragen van zowel achterban en criticasters was onderdeel van de onderzoeksopzet, alsmede de gelegenheid tot het leveren van wederhoor op kritiek.

Waar staat SICN voor?

SICN richt zich er volgens ons inderdaad op dat haar achterban in Nederland blijft, en hier volop dient te participeren. Hun primaire taak is inderdaad het ondersteunen bij het belijden van het geloof. Daarnaast zien we de door SICN genoemde bijdrage aan maatschappelijke vraagstukken waar de achterban mee te maken heeft. SICN heeft overtuigend verklaard over de onafhankelijkheid van haar bestuur en lokale organisaties; er zijn door ons geen overtuigende aanwijzingen aangetroffen van een financiële of bestuurlijke inmenging vanuit het buitenland.

Onze visie op individu & samenleving

We zijn ingenomen dat SICN de islam 'vanuit een hier en nu-perceptie' wil beleven en vormgeven. Dat is bevorderlijk voor de integratie.

Imago van afzijdige beweging

Onze waardering geldt er ook voor dat SICN dit onderzoek aangrijpt om haar imago bij buitenstaanders van een van de samenleving afgekeerde beweging te verbeteren. Alleen al door dat te doen, stel je jezelf open.

6.3 Wederhoor ISN

Verbinden van vraag en aanbod

De Islamitische Stichting Nederland (ISN) is een landelijke organisatie voor de moslimgemeenschap in Nederland. ISN is trots op de medewerkers, moskeebesturen, vrijwilligers, moskeegangers en externe belanghebbenden. De moslims in Nederland hebben religieuze behoeften en ISN kent een uniek aanbod van diensten die moslims helpen bij het realiseren van de religieuze behoeften. De religieuze diensten zijn uniek en geheel afgestemd op de behoeften en wensen van de moslims in het algemeen en Turks Nederlandse moslims in het bijzonder. De moslims dragen bij aan het welzijn, ze nemen hun verantwoordelijkheid door elkaar te steunen en er voor elkaar te zijn. Ook stellen ze in diverse steden de gebedshuizen open voor andere spirituele en religieuze groeperingen. De samenkomst in een gebedshuis bindt alle mensen. ISN bindt en draagt bij aan het welzijn en integratie van moslims in Nederland. Het is een kwestie van het verbinden van vraag en aanbod.

Kwaliteit en hoogstaande diensten

De aanwezige kennis, ervaring en religieuze expertise bij alle moskeevervestigingen zorgt ervoor dat de religieuze dienstverlening op maat gesneden is en er kwalitatief hoogstaande diensten aangeboden kunnen worden. ISN beschikt over een breed assortiment aan religieuze diensten, zoals o.a. preken, godsdienstlessen, uitvaart, bedevaart en gezamenlijk gebed. De ervaring en expertise van de godsdienstbedienaars zijn op topniveau. Zij zijn allen specialisten met een brede ervaring en actief in alle moskeeverenigingen. Deze godsdienstbedienaars zijn academisch geschoold met uitstekende en bewezen kwaliteiten. Daarnaast zijn er vrijwilligers die actief betrokken zijn in moskeeën. De maatschappelijke bijdrage met honderden uren vrijwillige inzet is immens. ISN onderscheidt zich in de Nederlandse samenleving door het aanbieden van religieuze diensten, welke altijd gebaseerd zijn op de mainstream moskeeganger.

Moslimhaat

De groeiende moslimhaat is zorgwekkend. Het neemt met de dag toe en de mate van agressie en het aantal geweldsincidenten tegen moslims en moskeeën is toegenomen. ISN heeft de afgelopen jaren het geweld, bedreigingen en intimidatie vaak veroordeeld, en uitgesproken dat het onacceptabel is.

ISN

ISN is een open en transparante organisatie, opgericht naar Nederlands recht, die zich richt op de Nederlandse samenleving en streeft naar een volwaardig burgerschap van de Turkse Nederlanders. ISN richt zich op de religieuze activiteiten van de aangesloten moskeorganisaties. Zelfstandigheid van ISN en de aangesloten stichtingen is zowel op financieel vlak als op bestuurlijk niveau gewaarborgd. Verder beschikken alle aangesloten organisaties alsmede ISN over een eigen begroting en eigen financiën. Alle financiën worden opgebracht door de gemeenschap in Nederland en het enige wat betaald wordt door de Turkse overheid zijn de salarissen van de imams, ISN steekt dat niet onder stoelen of banken.

Organisatiestructuur ISN

ISN houdt zich beslist niet bezig met politieke aangelegenheden want de stichting is een religieuze organisatie en wil dit te allen tijde duidelijk maken. Naar aanleiding van de discussie rond de dubbelrol van de voorzitter eind vorig jaar, heeft het bestuur besloten een commissie in te stellen om de organisatiestructuur van de stichting onder de loep te nemen met als doel de religieuze en levensbeschouwelijke grondslag te verstevigen. Deze commissie bestaat uit interne en externe experts en komt halverwege 2017 met een advies.

Imams bekend met de waarden die hier gelden

Binnen de moskeorganisaties is draagvlak en vertrouwen essentieel om de religieuze rituelen te verrichten. Hier ligt een belangrijke taak bij de imam, hij leidt het gebed, geeft de vrijdagpreek, vervult zijn taak tijdens de levenscyclusrituelen zoals geboorte, huwelijk en overlijden, is geestelijk verzorger in ziekenhuizen en gevangenis. De imam is iemand die op academisch niveau kennis heeft over de Koran en Hadith en de capaciteiten heeft om die voor een kleurrijke moskeeganger te vertalen. De imam kan religieuze kennis overbrengen en houdt daarbij rekening met de context waarin mensen leven. ISN streeft naar een imamopleiding in Nederland. De huidige imams uit Turkije volgen cursussen over taal en cultuur van Nederland, zijn universitair geschoold en hebben een bewezen staat van dienst voordat ze kunnen worden aangesteld in een moskee. Kortom het profiel van de imam die door ISN wordt aangesteld is academisch opgeleid en heeft kennis over de taal en cultuur van Nederland. Deze imams zijn bekend met de normen en waarden die hier gelden. Aangezien taal en kennis over Nederland met name voor jongeren belangrijk is, kunnen jongeren

een studie in Turkije volgen om imam te worden. In Nederland bestaat die mogelijkheid niet. In Turkije kunnen ze studeren aan de internationale afdeling van de theologische faculteiten. Inmiddels zijn de eerste jongeren afgestudeerd en werken zij als imam in ons land. Initiatieven om meer imams met een Nederlandse achtergrond op te leiden, worden ondersteund.

Imams tegen radicalisering

Sinds 1982 komen imams naar Nederland. In al die jaren hebben zij zich ingespannen voor een vreedzame en tolerante samenleving tussen moslims, christenen, joden, andere levensovertuigingen en niet-gelovigen. In de moskeeën prediken zij decennialang een gematigde vorm van islam die alle radicale en extreme vormen uitsluit. Je kunt dit waarnemen onder de jongeren die de moskeeën bezoeken, ze hangen geen radicale of extreme vormen aan. Samen met moskeebestuurders participeren de imams dialoogbijeenkomsten tussen diverse religieuze groeperingen in de samenleving. De imams bieden religieuze educatie aan de kinderen en verlenen geestelijke bijstand bij sociale, psychische en spirituele uitdagingen. ISN verwerpt ten stelligste dat ongewenste invloeden uit Turkije via de imams naar Nederland geïmporteerd zouden worden. Het tegendeel is waar! Rust, saamhorigheid en verdraagzaam is wat de imams verkondigen. In moskeeën wordt geen politiek bedreven. De gebedshuizen zijn voor stilte, bezinning en verbinding.

Democratisch rechtsstaat

De waarden van de democratische rechtsstaat staan bij ISN centraal. Hierin investeren we door actief onze verantwoordelijkheid te nemen, betrokken en open te zijn.

6.4 Nawoord RadarAdvies bij wederhoor ISN

Verbinden van vraag en aanbod

We zien dat ISN inderdaad het aanbod van haar diensten afstemt op de religieuze behoeften van Turkse Nederlanders.

Kwaliteit en hoogstaande diensten

ISN beschikt inderdaad over een breed assortiment aan religieuze diensten.

Moslimhaat

De moslimhaat is inderdaad zorgwekkend.

ISN en Diyanet

De financiering van de moskeegebouwen is inderdaad opgebracht door de gemeenschap in Nederland, en de betalingen door de Turkse overheid (meer specifiek: Diyanet) betreffen inderdaad alleen de salarissen van de imams, zoals in ons onderzoek beschreven. In de groepsgesprekken en interviews constateerden we dat veel gesprekspartners – Turkse Nederlanders niet in de laatste plaats – ISN vaak omschrijven als Diyanet. Hoewel feitelijk meestal onjuist, is dat wel begrijpelijk bij een structurele samenwerking tussen de eigenaar van moskeegebouwen en de werkgever van de imams die in deze moskeeën preken.

Organisatiestructuur ISN – mogelijkheid van aansturing door Turkse overheid

We juichen het toe dat ISN naar aanleiding van de discussie rond de dubbelrol van de voorzitter een commissie heeft ingesteld om de organisatiestructuur te herzien. Het zou volgens ons goed zijn dat ISN deze gelegenheid gebruikt om formeel en in de praktijk een einde te maken aan zowel de

dubbelrol van attaché voor godsdienstzaken en ISN voorzitter als de toezichhoudende rol van Diyanet medewerkers in Turkije.

Imams bekend met de waarden die hier gelden

Het is toe te juichen dat ISN in het profiel van imams wenst terug te zien dat ze naast een academische opleiding ook kennis van de taal en cultuur van Nederland hebben. Een Nederlandse imamopleiding past hier het beste bij. Zolang die er niet is, biedt het in Turkije opleiden van Turkse Nederlanders een alternatief. Om ze ook aan het werk te krijgen in Nederlandse moskeeën, is extra inspanning nodig, bijvoorbeeld door hierover afspraken met ze te maken voor aanvang van de studie en ze voorrang te verlenen ten opzichte van Turkse imams die niet in Nederland zijn geworteld.

Imams tegen radicalisering

Dat in de moskeeën, die in eigendom van ISN zijn, 'een gematigde vorm van islam' wordt gepredikt die 'radicale en extreme vormen uitsluit' wordt inderdaad onderschreven door moskeegangers, experts en sleutelfiguren.

Democratisch rechtsstaat

Dat voor ISN de democratische rechtsstaat centraal staat, is duidelijk.

6.5 Wederhoor Milli Görüş federaties Noord- en Zuid-Nederland

Nationalistisch in de zin van gericht op de geloofsgemeenschap

Milli Görüş is niet nationalistisch in de zin dat Koerden worden uitgesloten. Koerden vinden zonder problemen aansluiting bij Milli Görüş en maken deel uit van de achterban. De agenda van de politieke beweging van Milli Görüş in Turkije was gericht op her-islamiseren. Dat is correct. Het was nationalistisch in de zin dat men de islam zag als het middelpunt van de identiteit van Turken en het was nationalistisch in de zin dat men gericht was op politieke en economische onafhankelijkheid. In Europa is Milli Görüş sinds de jaren negentig met name gericht op de belangen van de eigen achterban in Europa.

Niet aan leiband Turkse of Nederlandse overheid

Dat de vrijdagpreek een politieke boodschap zou bevatten is niet juist. De preken zijn in verschillende talen raadpleegbaar. De informanten spreken vanuit hun vooroordelen. Milli Görüş weigert dat de overheid voorschrijft waar de geloofsgemeenschap in moet geloven. Periodiek overleg met het consulaat is feitelijk onjuist. Wij hebben uiteraard contacten. Wij opereren echter vanuit onze eigen agenda en voeren niet de agenda uit van de Turkse, Nederlandse of welke andere staat. Contact wil niet zeggen aansturing. De melding door DemNed dat er regelmatig overleg zou zijn op het consulaat over het YTB is een GROOT verzinsel.

Investeringsfondsen

De investeringsfondsen die velen hebben gedupeerd zijn niet verbonden aan Milli Görüş. Milli Görüş heeft niet altijd gepaste afstand gehouden, hieruit blijkt echter niet dat het ging om fondsen van Milli Görüş of dat Milli Görüş hierdoor is bevoordeeld.

6.6 Nawoord RadarAdvies bij wederhoor Milli Görüş federaties

Nationalistisch in de zin van gericht op de geloofsgemeenschap

De uitleg van Milli Görüş dat haar nationalistische oorsprong vooral gericht is op de geloofsgemeenschap, is in het rapport verwerkt. In welke mate Koerden worden uitgesloten bij de onderzochte TRSO's, zoals DemNed claimt, hebben we niet onderzocht. Wel merken we op dat Milli Görüş en de andere TRSO's overtuigend uitleggen dat Koerden deel uitmaken van hun achterban en de weerstand slechts Koerdische organisaties betreft die voor onafhankelijkheid strijden.

Niet aan leiband Turkse of Nederlandse overheid

Dat de Nederlandse federaties van Milli Görüş openlijk, structureel en met een beroep op hun ideologie uitleggen waarom ze van geen enkele overheid aansturing in geloofszaken accepteren, vinden we overtuigend. Het verschil tussen af en toe contact met het Turkse consulaat of periodiek overleg is arbitrair. Meest van belang vinden we dat Nederlandse federaties van Milli Görüş expliciet aansturing door de Turkse overheid afwijzen.

Investeringsfondsen

De uitleg Milli Görüş is opgenomen in het rapport.

6.7 Wederhoor landelijke Hizmet-overleg

Algemene opmerking

Leuk om de verschillende meningen over en weer op een rijtje te hebben. Daar kunnen we in de latere toekomst ook nog wat mee.

Geïnterviewden niet neutraal

Wij vinden sommige geïnterviewde experts en andere bevroegde gesprekspartners niet geheel neutraal. Lily Sprangers geeft tijdens de hoorzitting in de Tweede Kamer op 3 oktober 2016 aan dat zij als directeur van het Turkije instituut de overheid heeft gewaarschuwd voor de gevaren van de Gülen-beweging. Zij is in onze ogen wel degelijk een criticaster. En Dries Lesage is getrouwd met iemand die verbonden is aan het Departement voor Turken in het Buitenland (YTB). Tenslotte beschouwen we de UETD van Mustafa Aslan als de Europese vertegenwoordigers van de AKP. Uitspraken van geïnterviewden worden vaak geponeerd als feiten.

Verwarring over Platform INS en Hizmet-overleg

Platform INS is een dialoogstichting gericht op het vergroten van wat wij de kunst van het samenleven noemen, opgericht en gerund door mensen vanuit de Hizmet-beweging. Maar het landelijke Hizmet-overleg is het aanspreekpunt voor buitenstaanders. Wel is het waar dat Platform INS het landelijke Hizmet-overleg vaak faciliteert. De overlegcultuur binnen Hizmet in Nederland bestaat al sinds decennia. Bij INS zijn wij al druk genoeg met onze eigen projecten rondom de kunst van het Samenleven en meer kennis genereren over Hizmet. Wat betreft het faciliteren helpen wij wel mee, maar daarmee geven wij nog geen richting aan het landelijke overleg. De directrice van INS geeft niet meer richting dan andere deelnemers.

Transparantie over Hizmet

Omdat wij begrijpen dat er behoefte is aan openheid, hebben we onze website www.Hizmetbeweging.nl helemaal vernieuwd. Tegelijkertijd is het wel lastig voor sommige personen binnen Hizmet om volledig open te zijn, omdat de beweging vanuit Turkije al jaren actief bestreden wordt,

Wat zijn dat nou voor clubs?

ook voor de verijdelde coup van juli 2016. Niet onbelangrijk om ook mee te nemen is dat in het verleden de wens naar meer transparantie wel altijd op de agenda van Hizmet heeft gestaan.

Wat betreft het vermeende gebrek aan transparantie van organisatoren van activiteiten die hun band met de Hizmet-beweging niet belichten bij het uitnodigen van kopstukken van andere gezindten en organisaties, wijzen we erop dat alle organisaties die vanwege hun oprichters gezien worden als gelieerd aan de Hizmet-beweging sinds 2008 meerdere keren op die manier in de media zijn genoemd. Leefbaar Rotterdam had een lijst met alle organisaties op haar website. Het gaat ons om de waarden die wij met elkaar delen. Daardoor voelden wij niet de behoefte om in het eerste gesprek direct aan te geven dat wij mensen zijn uit de beweging. Desgevraagd of op een geschikt moment schroomden wij er niet voor om dat wel aan te geven, daar deden we niet geheimzinnig over. Vanwege de behoefte aan transparantie die ontstaan is, doen Hizmet-mensen dit nu meteen.

Geen formele leiding

Binnen de Turkse cultuur is het gebruikelijk om gerespecteerde ouderen met 'abi' (oudere broer) of 'abla' (oudere zus) aan te spreken, dat is niet alleen eigen aan Hizmet. In het geval van Hizmet wordt met 'abi' of 'abla' geduid op personen die het gedachtegoed van Hizmet hebben geïnternaliseerd en een mate van respect verdienen. Verder is het zo dat degene die een overleg voorziet ook abi of abla wordt genoemd. Dat hoeft niet ieder overleg dezelfde persoon te zijn.

Wij komen al jaren bijeen in het Hizmet-overleg, er zijn daar meerdere structurele voorzitters. Wij accepteren niet dat er één abi is die het voor het zeggen heeft. We doen aan brainstormen en ideeën uitwisselen, en zoals bij alle vergaderingen komen er ook soms besluiten uit voort, die adviserend van aard zijn en niet bindend. Er wordt dus wel degelijk in structureel verband overlegd, maar wij spreken de centrale aansturing ervan tegen. Dat gaat in tegen hoe Hizmet in elkaar steekt. Er is niet één persoon die Hizmet vertegenwoordigt en wij geloven ook niet dat dit kan. Het geheel is Hizmet. Dat gaat dus niet hiërarchisch. Abi's en abla's bepalen niet de koers. Het zijn gewaardeerde, gerenommeerde mensen binnen Hizmet, die hun positie hebben verdiend. We zijn het niet eens met de stelling in het rapport: 'Ondanks het bestaan van thematische gespreksleiders, lijkt het ons aannemelijk dat het landelijk Hizmet-overleg iets structurele voortrekkers kent, en het Platform INS geen willoze facilitator is maar ook richting geeft.'

Weren uit moskeeën

Zolang mensen niet aangeven dat zij tot Hizmet behoren zijn zij 'welkom' in de moskee. Als ze dat wel laten blijken of het bekend is van die persoon, dan (afhankelijk van de moskee en aanwezige personen) vaak niet meer. Diyanet heeft openlijk aangegeven ons niet als moslims te zien en wel als terroristen. Diyanet Nederland heeft na de coup een verklaring op haar website gezet dat zij de beweging hier zou gaan bestrijden. Zij noemde hierbij de beweging FETÖ, dus terroristisch. Dat is ook overgenomen door imams hier. Die imams zijn ambtenaren van Turkije en zijn hier in opdracht van de Turkse staat, hun houding is daarom vaker in overeenstemming met wat ze vanuit Turkije willen dat zij doen, dan wat ze claimen in het rapport, dus dat zij niemand uitsluiten en misschien op het plein moskeegangers iets zeggen of zo.

Dan de stelling dat al vanaf 1995 of 1996 voor de moskeeën brieven, cd's en boeken worden uitgereikt aan Turkse Nederlanders om te waarschuwen tegen landverrader Gülen en de gevaren van interreligieuze dialoog. Bij dit wederhoor reiken we enkele filmpjes aan uit de jaren negentig, die destijds volop werden gedeeld. Plus een brief op het raam van de Schweinfurt Merkez moskee, ondertekend door het moskeebestuur: 'Landverraders en islamvijanden FETÖ-leden en ondersteuners zijn hier absoluut verboden!'

Fethullah Gülen

Als er in Nederland sprake zou zijn van hiërarchische lijnen met Fethullah Gülen, die 77 jaar oud is en in slechte gezondheid, dan zou dat ook voor de ruim 170 andere landen het geval moeten zijn. Verder zijn mensen uit Hizmet actief op véél verschillende vlakken. Als ook nog vanuit al die vlakken aansturing vanuit Pennsylvania zou moeten gebeuren, dan zou Gülen daar zijn hele dag aan moeten spenderen. We zijn het niet eens met de stelling: 'Het ontkennen of zelfs verhullen van deze invloed draagt bij de Hizmet-beweging echter bij aan het wantrouwen.' De link met Gülen wordt toch écht heel duidelijk omschreven op: <http://www.hizmetbeweging.nl/>

Dan de stelling: 'Daardoor worden scholen en andere organisaties in ons land, die worden geleid door trouwe leden van de Hizmet-beweging, beïnvloed door de ideologie en levenslessen van een Turkse geestelijke in de VS.' Op persoonlijk niveau kunnen mensen beïnvloed worden, maar op organisatorisch niveau niet. Organisaties hebben hun eigen bestuur en het bestuur, dat uit mensen bestaat waarvan een deel autochtoon kan zijn of op geen manier gelieerd aan de beweging is, neemt zelf besluiten.

6.8 Nawoord RadarAdvies bij wederhoor landelijke Hizmet-overleg

Het door het landelijke Hizmet-overleg ingediende wederhoor is hierboven aanzienlijk geredigeerd en ingekort. Verwijzingen naar personen, zeker indien die niet bij ons onderzoek zijn betrokken, zijn weggehaald, evenals uitvoerige verwijzingen naar de eigen website, mediaberichten en publicaties van derden.

Neutraliteit geïnterviewden

Het landelijke overleg Hizmet meent dat een aantal geïnterviewden niet neutraal is, maar een criticaster van de Hizmet-beweging. De opvattingen en inzichten van de door ons gesproken experts, sleutelfiguren en vertegenwoordigers van andere organisaties zijn naar onze mening nog steeds van groot nut voor dit onderzoek. Mensen met verstand van zaken hebben vaak uitgesproken opvattingen. Die zijn niet als feiten geponeerd, maar als meningen van mensen die zicht hebben op de Turks Nederlandse gemeenschappen. Dat past een praktijkonderzoek. Daar waar het landelijke overleg Hizmet dergelijke meningen heeft weersproken, is ook dat weergegeven. Conclusies van RadarAdvies zijn gebaseerd op alle met ons gedeelde opvattingen, ervaringen en eventuele weerlegging daarvan.

Platform INS en het landelijke Hizmet-overleg

Naar aanleiding van het wederhoor is in het definitieve rapport bewuster gekozen voor verwijzing naar Platform INS dan wel het landelijke Hizmet-overleg.

Transparantie over Hizmet

De website www.Hizmetbeweging.nl is kort voor publicatie van dit onderzoek geheel vernieuwd, en biedt naar onze mening fiks meer informatie dan daarvoor. Dat is een goede stap naar meer transparantie, hoewel meer nodig zal zijn. Mogelijkerwijs nog belangrijker achten we de toezegging om voortaan maatschappelijke kopstukken en andere buitenstaanders bij het uitnodigen voor activiteiten direct te informeren over de rol van de Hizmet-beweging.

Leiding en vertegenwoordigers

We begrijpen dat weerstand tegen hiërarchie in het DNA van de beweging zit. Toch blijven we erbij dat het aannemelijk is dat de beweging voortrekkers kent, zo niet formeel dan toch informeel, en dat het Platform INS geen willoze facilitator is maar ook richting geeft. Voor de communicatie met

Wat zijn dat nou voor clubs?

---

buitenstaanders, inclusief de overheid, zou het goed zijn om een duidelijke vertegenwoordiging van de beweging aan te wijzen, desnoods met beperkt mandaat.

Weren uit moskeeën

Onze conclusie was en blijft dat Hizmet-aanhangers weliswaar niet *structureel fysiek* de toegang tot moskeeën wordt geweigerd, maar men zich er niet welkom zal voelen door de wijze waarop men bejegend wordt door sommige andere moskeegangers. Zeker indien ze openlijk voor hun sympathie voor Gülen uitkomen, wordt men op zijn best gedoogd. In ons onderzoek zijn geen verifieerbare voorbeelden aangetroffen van moskeeën waar anti-Gülen propaganda aan Turkse Nederlanders wordt uitgereikt, en zeker niet recent en structureel. Van de in het wederhoor aangereikte anti-Gülen filmpjes uit de jaren negentig is niet duidelijk gemaakt hoe Nederlandse moskeeën die ingezet zouden hebben. De in het wederhoor aangereikte brief op het raam van de Schweinfurt Merkez moskee, betreft een gebedshuis in Duitsland.

Fethullah Gülen

De informatie op de vernieuwde website over de rol van de leider van de beweging is verbeterd. We blijven bij onze stelling dat scholen en andere organisaties in ons land, die worden geleid door trouwe leden van de Hizmet-beweging, beïnvloed worden door de ideologie en levenslessen van een Turkse geestelijke in de VS. Dat is ook zo indien het bestuur van dergelijke organisaties slechts voor een deel uit Hizmet-leden bestaat. Indien oprichting en leiding van maatschappelijke organisaties zijn geïnspireerd door een bepaalde ideologie of religie, hebben cliënten, leerlingen en andere burgers die hier 'klant' zijn het recht om dat te weten. Net zoals ouders weten hoe de katholieke school van hun kind omgaat met die inspiratiebron, zeker indien ze zelf de roomse paus niet aanhangen.

7 Methodologische verantwoording

Dit hoofdstuk beschrijft de wijze waarop het onderzoek uitgevoerd is. De gebruikte onderzoeksmethoden en werkwijzen worden beschreven.

De opdrachtgever

De opdrachtgever van dit onderzoek is het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, directie Samenleving en Integratie. De opdrachtgever heeft de probleem-, doel- en vraagstelling, onderzoeksopzet, onderzoeksmethoden en onderzoeksthema's vastgesteld. Hierbij heeft de opdrachtgever gesteld dat een praktijkgerichte aanpak van het onderzoek voor de hand ligt, waarbij de nadruk bij voorkeur ligt op het vergaren van informatie door middel van interviews en het betrekken van de organisaties zelf. Tevens dient bij verwijten en beschuldigingen altijd hoor en wederhoor toegepast te worden.

De onderzoekers

Het team bestaat uit vijf onderzoekers van RadarAdvies. Geen van hen is verbonden aan de opdrachtgever of een TRSO. De onderzoekers zijn: Omar Ramadan, Marije Meines, Jerry Galesloot, Laila Hanzouli en Fatos Cergel (extern onderzoeker).

De onderzoeksmethoden

Dit onderzoek betreft een praktijkonderzoek, waarvoor hoor en wederhoor vanuit de opdrachtgever voorgeschreven is. Data is verzameld middels interviews met verschillende mensen en groepen, organisaties en partijen, waaronder ook de vertegenwoordigers en achterbannen van de vier onderzochte TRSO's zelf. Hen is gevraagd naar hun kennis, ervaring en mening met betrekking tot de onderzoeksvragen. We hebben in totaal niet minder dan 114 mensen gesproken, van wie 26 in interviews en 88 in groepsgesprekken. Het gaat om vertegenwoordigers en achterban van de TRSO's, om experts, sleutelfiguren en andere (kritische) Turks Nederlandse organisaties. Op de drie experts na, waren het allemaal Turkse Nederlanders, gevarieerd qua leeftijd, geslacht en houding ten opzichte van zowel het maatschappelijke klimaat in Nederland als de huidige Turkse regering.

Onderzoeksthema's

De onderzoeksthema's zijn vastgesteld door de opdrachtgever in een programma van eisen. Er werden vijf thema's benoemd, waarbij de eerste vier thema's inhoudelijk zijn en de vijfde (ook) methodologische voorschriften opleverde. De eerste vier thema's kenden subthema's, waarbij sommige overlap kenden. De thema's komen in de diverse hoofdstukken aan bod, maar niet in de aangereikte volgorde.

Thema 1: institutioneel netwerk

Het eerste thema betrof het netwerk van deze organisaties en stromingen op institutioneel niveau. Dit komt vooral in de hoofdstukken 2 en 3 aan bod, en deels ook in het vierde hoofdstuk. In hoofdstuk 2, het eerste hoofdstuk na de inleiding, wordt een beeld van elk van de vier TRSO's geschetst. Een aantal bij thema 1 aangereikte subthema's komt daar aan bod, namelijk de doelgroepen en krachtenvelden. Hoofdstuk 3 over de interne en onderlinge verhoudingen behandelt de subthema's hiërarchische lijnen, interne invloed, machtsverhoudingen binnen de organisaties/bewegingen, belangrijke spelers zijn en hun invloed, verhoudingen tussen de TRSO's en gedeelde belangen. Dat laatste komt echter ook in hoofdstuk 5 aan bod, daar waar de imampopleiding wordt besproken. Het subthema (financiële) banden met Turkije inclusief de Turkse

overheid komt aan bod in hoofdstuk 4 over externe invloed. Het subthema actuele ontwikkelingen – toen nog met verwijzing naar de verkiezingen van 1 november 2015 – komt in alle hoofdstukken aan bod.

Thema 2: Context van de TRSO's

Onder het tweede aangereikte thema – de bredere context waarbinnen deze vier organisaties en bewegingen opereren – komen diverse subthema's aan bod. De onderlinge verhoudingen tussen TRSO's, één van die subthema's, beslaat zowel samenwerking binnen Nederland als beïnvloeding vanuit Turkije, waarbij het eerste in hoofdstuk 3 (interne en onderlinge verhoudingen) en het tweede in hoofdstuk 4 (externe invloed) aan bod komt. Dat laatste geldt ook voor het subthema gericht op andere internationale relaties. Onder deze context worden ook de invloed van media en *social media* geschaard, een subthema dat in ieder geval in hoofdstukken 4 en 5 over respectievelijk externe invloed en integratie aan bod komt.

Thema 3: Visie TRSO's op integratie

Als derde thema wordt aangereikt dat de TRSO's worden uitgenodigd hun visie te geven op hun rol bij de sociaal-culturele en sociaal-economische integratie van Turkse Nederlanders. Het resultaat hiervan is in hoofdstuk 5 te zien. De aangedragen subthema's zijn behandeld, te weten de visie op integratie, de wijze waarop integratie en participatie worden bevorderd, hun rol in het overbruggen van verschillen, normen en waarden die als beginselen van de Nederlandse democratische rechtsstaat worden beschouwd, een imamopleiding in Nederland versus de komst van imams uit Turkije en zorgen over de integratie en participatie van de jongere generatie.

Thema 4: Beeldvorming ten aanzien van TRSO's

Het vierde thema betreft hoe de TRSO's aankijken tegen en omgaat met de beeldvorming in politiek en maatschappij ten aanzien van hen. Vooral in hoofdstuk 5 over integratie, maar ook het in hoofdstuk 6 vervatte wederhoor is weergegeven hoe de TRSO's hiernaar kijken. Niet zo zeer als subthema, maar meer als methodologische richtlijn is bij dit thema ook aangereikt dat het van belang is dat de diversiteit van de gemeenschap tot uiting komt in het betrekken van verschillende doelgroepen. We hebben dit bij alle thema's ter harte genomen, en niet alleen bij de beeldvorming ten aanzien van de TRSO's. De genoemde diversiteit betreft:

- a. Bestuurders, woordvoerders etc.
- b. Jongeren, ouders, ouderen
- c. Eerste/tweede/derde generatie
- d. Vrouwen en mannen
- e. Verschillende hiërarchische invalshoeken (bestuur/mensen op gezaghebbende posities versus vrijwilligers/leden/aanhangers/moskeebezoekers/etc.)

Thema 5: Spiegelen (visie op integratie) aan een bredere groep respondenten

Het vijfde thema dat is aangereikt, betreft het spiegelen van de visie op integratie (thema 3) aan een bredere groep respondenten van zowel leden als aanhangers van deze organisaties als aan buitenstaanders die aantoonbaar zicht hebben op de praktijken en gedachtegoed van de TRSO's. Deze methodologische richtlijn hebben we ter harte genomen door zowel vertegenwoordigers als achterban van de TRSO's te spreken, en daarnaast ook niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, sleutelfiguren en experts. We hebben niet alleen de visie van de TRSO's gespiegeld, maar ook de andere onderzochte thema's.

Onderzoeksfases

De onderzoeksmethoden zijn vastgesteld door de opdrachtgever in een programma van eisen. Uit de vastgestelde methoden volgt dat dit onderzoek globaal in vier fasen is uitgevoerd; te weten dataverzameling, analyse, wederhoor en rapportage. Zoals hieronder uiteengezet, bevatte vooral de fase van de dataverzameling diverse onderzoeksmethodieken, namelijk dossieronderzoek, diverse interviews en een flink aantal groepsgesprekken.

Dossieronderzoek

Het onderzoek is gestart met een verkennende fase, waarbij bestaande schriftelijke informatie is verzameld en geanalyseerd. Deze analyse bood input voor verdere delen van het onderzoek; zo zijn de gespreksonderwerpen van de interviews en groepsgesprekken verder vormgegeven op basis van data verkregen uit het dossieronderzoek. De volgende documenten en media zijn geanalyseerd:

- SCP – Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland (2012);
- SCP – Werelden van verschil. Over de sociaal-culturele afstand en positie van migrantengroepen in Nederland (2015);
- Sunier en Landman – Turkse islam. Actualisatie van de kennis over Turkse religieuze stromingen en organisaties in Nederland (2014);
- Motivaction – Nederlandse moslimjongeren en de Arabische Herfst (2014);
- Motie Karabulut – Potters (Tweede Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 32 824, nr. 100);
- Behandeling in de Tweede Kamer van bovengenoemde documenten, middels de verhandelingen van betreffende debatten, aanbiedingsbrieven hiervan door de minister van SZW;
- Selectie van mediaberichtgeving van bovengenoemde documenten;
- Websites van de vier TRSO's en *social media* uitingen;
- Overige relevante documenten en mediaberichtgeving.
- Interviews (wetenschappelijke) experts

Voor dit onderzoek zijn drie Nederlandse experts uit wetenschap, praktijk en onderzoeksjournalistiek geïnterviewd, te weten prof. dr. Dries Lesage, drs. A.F.M. Sprangers en 'undercover journalist' dhr. M. Zeegers. De geïnterviewde experts zijn onafhankelijk ten opzichte van autoriteiten en TRSO's en geen van hen is dus een verklaarde aanhanger of criticaster. De experts zijn telefonisch benaderd, waarbij het onderzoek uiteengezet is. Met prof. dr. Lesage is het interview telefonisch afgenomen, de uitwerking hiervan is hem per e-mail ter accordering toegezonden, welke hij ter akkoord per e-mail geretourneerd heeft. Drs. Sprangers en dhr. Zeegers hebben de interviewvragen schriftelijk (per e-mail) ontvangen en eveneens per e-mail beantwoord. De uitgevoerde interviews zijn als volgt:

- Prof. dr. Dries Lesage: telefonisch interview 17 oktober 2016, accordering per e-mail. Dries Lesage is politicoloog en professor internationale politiek aan de Universiteit van Gent. Zijn vrouw is de dochter van Turkse gastarbeiders, waardoor hij geïnteresseerd raakte in de politiek van het land.
- Drs. A.F.M. Sprangers: telefonisch interview 30 september 2016, accordering per e-mail. Lily Sprangers (1956) is sinds 2015 manager van het LeidenAsiaCentre. Daarvoor was zij directeur van het Turkije Instituut. Sprangers heeft moderne geschiedenis gestudeerd. Na bij de directie voorlichting op het Ministerie van Defensie te hebben gewerkt, zijn haar werk en haar nevenfuncties altijd gekenmerkt door een internationale dimensie.
- Dhr. M. Zeegers: beantwoording interviewvragen per e-mail. Journalist Maarten Zeegers schreef het boek *Ik was een van hen* (2016), over zijn driejarige leven in de Transvaalbuurt in Den Haag, waar hij zich voordeed als praktiserend moslim. Ook schreef hij het boek *Wij zijn*

Arabieren over zijn tijd in Syrië en publiceert hij regelmatig in NRC Handelsblad en de Volkskrant.

Interviews sleutelfiguren

Een viertal sleutelfiguren uit Turks Nederlandse gemeenschappen is geïnterviewd. De sleutelfiguren zijn zowel officiële vertegenwoordigers van gevestigde organisaties, als informele sleutelfiguren die niet officieel een wijk of buurt vertegenwoordigen maar daar wel draagvlak hebben voor een centrale positie, een brugfunctie naar instanties vervullen en vooral goed zicht hebben op wat leeft in één of meer Turks Nederlandse gemeenschappen. Geen van de sleutelfiguren is verbonden aan een TRSO. De interviews zijn face-to-face afgenomen door twee onderzoekers. De uitwerkingen van de interviews zijn per e-mail ter accordering aan de sleutelfiguren gezonden, welke zij eveneens per e-mail voor akkoord geretourneerd hebben. De volgende sleutelfiguren zijn geïnterviewd:

- Ömer Ilik, interview 22 september 2016: Ömer is oud-journalist. Voor gemeenten (voornamelijk de grote steden) heeft hij veel sociale projecten opgezet en uitgevoerd. Ömer heeft veel multiculturele programma's gemaakt en was actief binnen IOT. Momenteel werkt hij voor de Rotterdamse Vereniging DSB, die zich inzet om in wijken een brug te slaan tussen generaties en culturen, middels activiteiten en praatgroepen.
- Emir Barhan, interview 15 september 2016: Emir is eigenaar van Mystiek Productions, een culturele organisatie die zich bezighoudt met het onder de aandacht brengen, behoud en verdere uitbreiding van mediterrane kunst en cultuur in Nederland.
- Veyis Güngör, interview 17 oktober 2016: Veyis is werkzaam voor Turkevi, een landelijke organisatie die een bijdrage levert aan de participatie van Turkse Nederlanders, middels denktanks, debatten, leesgroepen, lezingen, bijeenkomsten en het uitbrengen, promoten en verspreiden van boeken, onderzoeken en scripties.
- Ibrahim Tokmak, interview 19 oktober 2016: Ibrahim is jongerencoach (13 tot 27 jaar) bij Stichting Meion in Rotterdam. Hij is fysiek aanwezig in de wijk, om overlast te bestrijden en jongeren te ondersteunen waar nodig, zoals bij het regelen van werk en het aanleren van vaardigheden.

Interviews TRSO's

Een cruciaal onderdeel van de onderzoekaankpak is het interviewen van vertegenwoordigers van de vier TRSO's. Met vertegenwoordigers met zeggenschap en verantwoordelijkheid van de Nederlandse TRSO's, zijn face-to-face-interviews afgenomen. Hiertoe is door de opdrachtgever een schriftelijke aankondiging naar de TRSO's verstuurd, waarna de onderzoekers contact opgenomen hebben met de organisaties. De gespreksverslagen van de interviews zijn ter accordering per e-mail verstuurd naar de TRSO's, die de verslagen eveneens per e-mail voor akkoord geretourneerd hebben. De interviews zijn afgenomen door twee onderzoekers. De volgende personen zijn geïnterviewd:

- Stichting islamitisch Centrum Nederland, 31 oktober 2016: Fikri Demirtas (voorzitter SICN), Mucahid Sagsu (woordvoerder SICN).
- Islamitische Stichting Nederland, 1 november 2016: Yucel Aydemir (penningmeester), Ayhan Tonca (bestuurslid), Deniz Özkanlı (bestuurslid), Cevdet Keskin (coördinator Islamitische Stichting Nederland). Op 25 april 2017 heeft een aanvullend telefoongesprek plaatsgevonden met Ayhan Tonca over de actuele bestuursstructuur.
- Milli Görüş, 4 november 2016: Yusuf Altuntas, een bestuurslid en een commissielid externe betrekkingen (Milli Görüş Noord) en Hassan Gogus en 2 commissieleden externe betrekkingen (Milli Görüş Zuid).
- Hizmet-beweging, 27 oktober 2016: Saniye Calkin, Ahmet Taskan en Alper Alasag als afgevaardigden uit het Hizmet-overleg.

Bevragen andere Turks Nederlandse politieke/religieuze organisaties

Omdat deze vier organisaties niet de enige politieke en/of religieuze organisaties in Nederland zijn die georiënteerd zijn op Turkse Nederlanders (of zelfs Turkije), is een vragenlijst voorgelegd aan vertegenwoordigers van organisaties die zich ook richten op Turks Nederlandse gemeenschappen. Deze organisaties zijn getracht telefonisch te benaderen, wat bij slecht één organisatie succesvol was. Deze organisatie is face-to-face geïnterviewd door twee onderzoekers. De overige organisaties zijn per e-mail en/of *sociale media* benaderd, waar slechts twee organisaties op gereageerd hebben. De gespreksverslagen van de interviews zijn ter accordering per e-mail verstuurd naar de organisaties, die de verslagen eveneens per e-mail voor akkoord geretourneerd hebben. De volgende organisaties zijn geïnterviewd:

- DemNed, Keno Amed (woordvoerder externe relaties), 9 november 2016 (telefonisch interview): DemNed is een overkoepelend orgaan van alle gemeenschappen uit Koerdistan. In 2015 is Fed Kom (Federatie Koerden in Nederland) opgegaan in DemNed (Democratische Unie van Gemeenschappen uit Koerdistan), omdat in Koerdistan niet alleen Koerden wonen maar ook andere etniciteiten. DemNed is ook lid van de Confederatie van Koerdische Verenigingen in Europa (KCK-E, voorheen Kon Kurd) in Brussel.
- UETD Nederland, Mustafa Aslan (algemeen secretaris UETD), 1 december 2016 (telefonisch interview): De Unie van Europese Turkse Democraten stimuleert en ondersteunt integratie, met behoud van eigen identiteit en wil de politieke participatie van Nederlandse Turken vergroten en verbeteren.
- HTIB, Mustafa Ayranci (voorzitter) en Inanc Kutluer, 2 februari 2017 (face-to-face-interview): HTIB is een Turkse arbeidersbeweging en voert activiteiten uit waarbij het belang van migranten en hun maatschappelijke positie centraal staat.

Hierbij dient opgemerkt te worden dat deze drie organisaties (zeer) kritisch zijn over de huidige Turkse regering en ook over ISN/Diyanet, SICN, Milli Görüş en in iets mindere mate over de Hizmet-beweging. Vooral DemNed heeft veel specifieke kritiek op de door ons onderzochte TRSO's gedeeld. Die hebben daar op gereageerd, en zo ontstaat een volledig beeld, passend bij onze onderzoeksopzet. We hadden echter in totaal zo'n tien Turks Nederlandse politieke en religieuze organisaties benaderd, wetende dat er weerstand zou zijn om betrokken te worden bij een onderzoek dat niet op hen is gericht. Organisaties van wie bekend is dat ze positief staan ten opzichte van de huidige Turkse regering en/of prettig samenwerken met (sommige) TRSO's, hebben deelname echter afgewezen.

Groepsgesprekken Turks Nederlandse gemeenschappen

Er zijn zeven groepsgesprekken gehouden, begeleid door twee onderzoekers, waarbij in totaal 88 Turkse Nederlanders zijn gesproken. Dit doelgroepenonderzoek ondersteunt de opinies, belevingen, bindingen en barrières onder de bredere groep Turkse Nederlanders. De groepsgesprekken richtten zich niet op bestuurders, ouderen en de eerste generatie, omdat zij tijdens de andere interviews al volop aan bod gekomen zijn. Daarom richtten de groepsgesprekken zich op de rest. De gesprekken dienen bovenal ter verdieping van het inzicht in de tendensen van het zich afzijdig houden of zelfs afkeren van de Nederlandse gemeenschap door de Turks Nederlandse gemeenschap. Van ieder groepsgesprek zijn namenlijsten opgesteld, uitspraken zijn geanonimiseerd. Op basis van de uitkomsten van het dossieronderzoek en eerdere interviews zijn de onderwerpen van de groepsgesprekken ingevuld. De volgende groepen zijn geïnterviewd:

Wat zijn dat nou voor clubs?

Groepsgesprek met niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, 21 november 2016

	<i>Voornaam</i>	<i>Geslacht</i>
1	Aysegul	v
2	Harun	m
3	Meryem	v
4	Haci	m
5	Ozkan	m
6	Serhan	m

Groepsgesprek met niet aan een TRSO verbonden Turkse Nederlanders, 28 november 2016

	<i>Voornaam</i>	<i>Geslacht</i>
1	Isa	m
2	Ömer	m
3	Murat	m
4	levent	m
5	Mert	m
6	Gokan	m
7	Osman	m
8	Huseyin	m

Groepsgesprek met achterban Hizmet-beweging, 30 november 2016

De groep bestaat uit 20 deelnemers, zowel mannen als vrouwen.

	<i>Voornaam</i>	<i>Geslacht</i>
1	Gizem	v
2	Michel	m
3	Adnan	m
4	Shanti	v
5	İbrahim	m
6	Ayşenur	v
7	Dave	m
8	Resul	m
9	Funda	v
10	Enes	m
11	Muhammed	m
12	Esra	v
13	Bora	m
14	Abdullah	m
15	Fatih	m
16	Tuğba	v
17	Aşır	m
18	Sümbül	v
19	Mehmet	m
20	Mustafa	m

Wat zijn dat nou voor clubs?

Groepsgesprek met achterban SICN, 15 januari 2016

De groep bestaat uit 23 mannen in alle leeftijdscategorieën en met verschillende functies binnen de organisatie; moskeegangers, actief in het jongerenbestuur, activiteitenorganisator en afkomstig uit in ieder geval Rotterdam, Zaandam en Utrecht.

	<i>Voornaam</i>
1	Faruk
2	Fatih
3	Saban
4	Ismail
5	Recep
6	Omer
7	Muharrem
8	Ali
9	Hasan
10	Teoman
11	Abdulkadir
12	Nural
13	Osman
14	Furkan
15	Abdulhamid
16	Abdullah
17	Nuh
18	Zafer
19	Talha
20	Suleyman
21	Abdurrahim
22	Ali
23	Abdullah

Groepsgesprek met achterban ISN, 15 januari 2016

De groep bestaat uit 13 personen, van wie tien rond de 30 jaar en drie ouder. Ze zijn moskeegangers en soms actief in het jongerenbestuur of als activiteitenorganisator. Ongeveer evenveel mannen als vrouwen en in ieder geval vanuit Almelo, Utrecht, Leiden, Harderwijk en Zaandam.

	<i>Voornaam</i>
1	Ali
2	Oguzhan
3	Yasemin
4	Songül
5	Ramazan
6	Mahir
7	Buket
8	Nazir
9	Tuba
10	Tuba
11	Talip
12	Ebru

Wat zijn dat nou voor clubs?

13 Kubra

Groepsgesprek met achterban Milli Görüş, 26 januari 2016

Deze groep bestaat uit 7 deelnemers, waarvan 3 namens Milli Görüş Noord-Nederland en 4 namens Milli Görüş Zuid-Nederland.

Milli Görüş Noord-Nederland

	<i>Voornaam</i>
1	Haci Ali
2	Naile
3	Suheda

Milli Görüş Zuid-Nederland

	<i>Voornaam</i>
4	Sahi
5	Selim
6	Aknaz
7	Zeynep

Groepsgesprek met jongeren, 17 januari 2016

Deze groep bestaat uit 15 deelnemers, leerlingen/studenten in de leeftijdscategorie van 17 tot 23 jaar (met twee uitzonderingen van 31 en 33 jaar). Deze jongeren waren afwisselend wel en niet bekend met de vier TRSO's.

	<i>Voornaam</i>	<i>Geslacht</i>
1	Senay	v
2	Paris	m
3	Enes	m
4	Zehra	v
5	Zeynep	v
6	Beyza	v
7	Esra	v
8	Sureyya	v
9	Betul	v
10	Ulas	m
11	Feyza	v
12	naam onbekend	
13	naam onbekend	
14	naam onbekend	
15	naam onbekend	

Besloten Facebook discussie

De intentie was om de (sub)onderwerpen van de onderzoeksvragen via een besloten Facebook community te laten bespreken door Turkse Nederlanders die niet via gevestigde organisaties, moskeeën, welzijnswerk en buurthuizen benaderd kunnen worden. In tegenstelling tot de bovengenoemde eerste zes groepsgesprekken zouden in deze community mensen van diverse achtergronden uitgenodigd worden, die dus van mening zullen verschillen. In de praktijk bleek dit echter onmogelijk: in de nasleep van de vrijdelde coup bleken mensen niet bereid deel te nemen aan deze Facebook community. In overleg met de opdrachtgever is besloten om werkwijze te vervangen door een zevende groepsgesprek; te weten het hierboven genoemde groepsgesprek met jongeren.

Analyse, wederhoor en rapportage

De data, opgehaald uit de verschillende interviews, is door de onderzoekers geanalyseerd en verwerkt in een conceptrapport, dat opgesplitst per organisatie ter wederhoor aan hen voorgelegd

Wat zijn dat nou voor clubs?

---

is, waardoor iedere TRSO de data en uitspraken ontving die op haar van toepassing zijn. De vier TRSO's hebben de aan hen gezonden gedeeltes van het conceptrapport van commentaar voorzien. Dit commentaar is door de onderzoekers verwerkt in de definitieve versie van het rapport.